

ГЕНЕЗИС И СЪЩНОСТ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VIII ВЕК В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Женя Добрева

GENESIS AND ESSENCE OF THE POLITICAL CRISIS DURING THE SECOND HALF OF THE VIII CENTURY IN MEDIEVAL BULGARIA

Zhenya Dobрева

***Abstract:** The decades of the second half of the 8th century are one of the darkest periods in our medieval history, both because of the proverbial lack of information and because of the ambiguity and contradictions in the little sources which are available. Despite the multiple attempts of researchers to overcome these ambiguities, it seems that this period of the history of the Bulgarian state, full of historical figures and events, will remain a great mystery for historians. The aim of the present work is, by systematizing most of these attempts in Bulgarian and foreign historiography from the beginning till present days, to reveal the leading hypotheses about the genesis and essence of the political crisis in early medieval Bulgaria, as well as to highlight the main problems that preoccupy researchers of this period.*

***Key words:** political crisis, coups, Constantine V, military campaigns*

DOI: <https://doi.org/10.46687/APGR5057>

Десетилетията от втората половина на VIII в. са един от най-тъмните периоди в средновековната ни история. Пословичната липса на информация в този случай се допълва и от неизяснеността на малкото налична такава. Противоречията в изворите са както от хронологична, така и от фактологична гледна точка. Въпреки дългогодишните опити на изследвачите да ги преодолеят по пътя на логиката под формата на монографии, статии, студии или обобщени изследвания, по всичко изглежда, че този наситен с лица и събития период от историята на българската държава ще остане една голяма загадка за историците. Целта на настоящата работа е, систематизирайки повечето от тези опити в българската и чуждестранна историография от зората и до днес, да разкрие водещите хипотези за генезиса и същността на политическата криза в ранносредновековна България, както и да открие основните проблеми, занимаващи изследователите на този период. Проучването ще започне с преглед на основните извори, подредени по степен на значимост по темата. При обзора на историческите изследвания ще бъде следван хронологичният ред на възникването им, както и проблемният подход, когато това е приложимо.

Извори

Основните извори за историята на средновековна България през втората половина на VIII в. са Именник на българските ханове, Мадарските надписи, „Хронография“ на Теофан Изповедник, „Кратка история“ на патриарх Никифор, Трисъставна хроника на Анастасий Библиотекар, Хроника на Зигеберт, Хроника на монаха Алберих и един сфрагистичен паметник, свързан с името на хан Телериг.

Именник на българските ханове. Именникът е открит за науката от руския славист Андрей Попов, описвайки сборници с преводи от гръцки на старобългарски език. В средата на XIX в. той публикува два негови преписа от XVI в. – Московски и Погодинов. Впоследствие друг руски учен – Михаил Тихомиров, открива и обнародва трети, най-стар, от XV в. Уваров препис. На пръв поглед Именникът представлява кратка ханска хроника, излязла от владетелската канцелария, свидетелстваща за хронологията на управление и смяната на 13 прабългарски владетели и 4 прабългарски рода. След почти 170 г. от откриването на този паметник, след десетки учени, които са се занимавали с изследването му и стотици страници с хипотези и мнения по отношение на ред въпроси, които този паметник повдига – разчитането на прабългарското летоброене, времето на създаването му, имената на владетелите, годините на тяхното управление, първоначалните му вид и местоположение, държавната идеология и т.н., науката все още разполага само с теории. Факт е, че въпреки всички неясноти, Именникът е най-важният ни домашен извор за разглеждания период.

Мадарските надписи. Около релефа на Мадарските скали са разположени три надписа, открити за науката още в края на XIX в. Интерес за настоящата работа представлява вторият от тях, в който се разчита името на Крумесис (Кормесий), споменат и от другите ни исторически извори за разглеждания период. Съпоставяйки запазените, макар и силно повредени части от текста на надписа със сведения от други извори, В. Бешевлиев го обвързва първо с помощта, оказана от българите на Византия срещу арабите, и после – със събитията от средата на VIII в., когато Константин V застроява крепостите по границата с българите и преселва в тях сирийци и арменци (Beshevliev 1981: 63-67).

„Хронография“ на Теофан Изповедник. Теофан Изповедник е роден през втората половина на VIII в. По времето на император Лъв IV заема длъжността стратор. Още съвсем млад се замонашва и се оттегля в основания от него манастир в Мала Азия. Заради иконопочитателските си убеждения при управлението на император Лъв V е заточен на о-в Самотраки, където умира около 817/818 г. Неговата „Хронография“ обхваща времето от 284 до 813 г. и е продължение на хрониката на Георги Синкел. Събитията са разпределени в строга хронологическа последователност по години, като в основата на летоброенето се поставя александрийската ера, според която началото на света е в 5492 г. В последната част от съчинението си Теофан е ползвал недостигнал до нас източник, т.нар. Велик хронограф, устното предание и вероятно градската хроника на Цариград¹. Като монах и ревностен пазител на православието на места в текста ясно личи негативното му лично отношение към императорите иконоборци, като управлението им е представено в неблагоприятна светлина. За темата на настоящото изследване, а въобще и за най-ранния период от историята ни, съчинението на Теофан е основен, а за годините между 769 и 813 – често и единствен източник на информация. То е било широко разпространено и използвано от по-късните византийски хронисти. През 70-те години на IX в. е преведено на латински език от Анастасий Библиотекар (Theophanes 1997; GIBI 1960: 226 и сл.)

¹ За хрониката на Теофан вж. Chichurov 1980; Uspenskiy 1950; Rochow 1991.

„Кратка история“ на патриарх Никифор. Патриарх Никифор е роден през втората половина на VIII в. в знатно семейство. Заема висша длъжност в императорската канцелария в екипа на асикрит Тарасий, издигнат по-късно за константинополски патриарх. След смъртта му през 806 г. Никифор го наследява и остава патриарх до 815 г. Заради нежеланието си да подкрепи иконоборческата реставрация на Льв V, той е заточен. Умира около 828/29 г. Патриарх Никифор е автор на редица богословски и исторически съчинения. Интерес в случая представлява неговата Кратка история или Бревиарий, която обхваща времето от смъртта на император Маврикий (602 г.) до 769 г. На места изложението се покрива напълно със сведенията от Хронографията на Теофан, което навежда на мисълта, че също е използвал вече споменатия Велик хронограф. У съчинението на патриарх Никифор в по-голяма степен личи характерната за византийските извори тенденциозност. Въпреки това значението на този източник за реконструиране на средновековното ни минало е неоченимо (Nikephoros 1990; GIBI 1960: 290 и сл.). Също толкова значимо е и едно полемично съчинение, съставено между 815 и 820 г., което съдържа историческа информация. Това са Антиречите, в които патриарх Никифор подлага на унищожителна критика както иконоборческия период като цяло, така и управлението на император Константин V в частност². В Антиречите се откриват редица нелицеприятни детайли, касаещи походите на императора срещу българите, които липсват в историческото му съчинение, разкриващо гледната точка на императорския двор³.

Трисъставна хроника на Анастасий Библиотекар. Анастасий Библиотекар живял приблизително от 800 до 880 г. Произхожда от стара римска фамилия и получава солидно образование. Литературната му дейност е изключително богата и разнообразна, той е автор на Животопис на римските папи, редица писма, превод на протоколите на Седми и Осми вселенски събори и на Хронографията на патриарх Никифор. Интерес за настоящата работа е съчинението, съставено по хрониките на Теофан, Георги Синкел и Никифор. Сведенията му за българската история са от изключителна важност, тъй като са лишени от типичната за византийските извори преднамереност (LIVI 1960: 209 и сл.).

Хроника на Зигеберт. Зигеберт е монах от бенедиктинския манастир при днешния град Жамблу в Белгия, живял през XI-XII в. Освен на редица агиографски произведения и теологични текстове, той е автор и на съчинения с историческа проблематика, най-известното сред които е Хроника за времето от 381 г. до 1111 г. По съдържание тя е универсална хроника със сведения за събития от територията на бившата римска империя за повече от седем столетия⁴. По отношение на разглежданата проблематика хрониката съдържа сведения за българската история, свързани с годините на управление на някои от владетелите от втората половина на VIII в. Въпреки че тези данни не са познати от други източници, те рядко се използват и коментират в съвременната българска историческа наука. Това негативно отношение към труда на Зигеберт е заложено

² Nicephorus patriarcha. Antiheretica. PG, coll. 508 C.

³ Вж. Vozhilov, Gyuzelev 1999: 113, бел. 6.

⁴ По-подробно за биографията на Зигеберт и съдържанието на хрониката вж. Mihaylov, Lungarova 2017: 448 и сл.

още от първите десетилетия на XX в., когато Златарски обявява хронологията в хрониката за произволна⁵. Оценката на Михаил Войнов в т. 3 на *Латински извори за българската история*, където хрониката е поместена, е подобна (LIBI 1965: 40 и след.). По отношение на сведенията в хрониката, които се срещат и в други източници, Зигеберт вероятно е ползвал някоя от редакциите на латинския превод на Анастасий Библиотекар на Хронография на Теофан Изповедник. Известните само от неговата хроника данни са или негова собствена интерпретация за допълване на хронологическите празнини⁶, или е разполагал с друг, неидентифициран до момента източник.

Хроника на монаха Алберих. Хрониката на Алберих, френски монах, е написана в средата на XIII в. и има компилативен характер, включвайки известия за събития от много и различни автори. Обхваща периода от дълбока древност до 1241 г. В нея са поместени и доста събития от българската история, заимствани главно от хрониката на Зигеберт. Причината тази хроника да се разглежда тук е наличието в нея на известие, непознато от друг източник, а именно, че в 750 г. над българите царувал трети владетел, на име Кормесий (LIBI 1982: 178 и сл.).

Печат на Телериг. Като част от колекцията на Георги Закос са открити два моливдовула, върху които се разчита надпис „Христе, помагай на своя раб Телериг-Теофилакт патриций“. Днес те се съхраняват в колекцията на Харвардския университет, в Дъмбъртън Оукс. Печатът принадлежи на бившия български владетел Телериг, който бил принуден да търси убежище във Византия, където бил покръстен и удостоен с титлата „патриций“ (Yordanov 2016: 35-36). Според Бешевлиев гръцкото име Теофилакт трябва да се превежда като епитет – „богохраним“⁷.

Трудностите в работата с посочените извори произтичат не само от очевидно недостатъчното им количество, но и от противоречивата информация в тях. Неточности и пропуски има в Именника на българските ханове, различия, понякога коренни, има в хрониките на двамата основни хронисти от това време – Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Същевременно противоречия се наблюдават и между Именника и византийските хронисти. Известията на латинските монаси внасят допълнителен смут в общата картина, съпоставени с другите ни известни източници. Разнообразният произход на изворите обаче ни дава възможност да разгледаме събитията от различни гледни точки, от позициите на пряко участващите в тях страни – българска и византийска, както и от тази на отдалечените от събитията в пространството и времето латински извори.

Никой от тези извори не може да се използва самостоятелно, нито е исторически оправдано да се променя и преподрежда информация в тях. Затова, синтезирайки и използвайки комплексно сведенията от всички налични източници, историческата реконструкция на миналото ни през втората половина на VIII век ще бъде представена в следващите редове.

⁵ Вж. Zlatarski 2007: 193, бел. 2.

⁶ Тази хипотеза е малко вероятна, тъй като в хрониката се съдържат конкретни и детайлни сведения и за византийската история, непознати от другаде. Повече по този въпрос вж. Mihaylov, Lungarova 2017: 448 и сл.

⁷ Вж. Beshevliev 1979: N 82.

След управлението на Тервел Именникът на българските ханове свидетелства за един или двама негови наследници, за които информацията е крайно недостатъчна, за да бъдат те дори частично възстановени. Името на третият е Севар, който бил от рода Дуло и управлявал 15 години. Следващото съобщение е за Кормисош, който сменил рода Дулов. Принадлежал към рода Вокил и след 17-годишно управление в мир с Византия, през 754 г.⁸ бил наследен от Винех от същия род. Тези събития от вътрешнополитическия живот на България са останали извън полезрението на византийските хронисти. Междувременно, с възкачването на Лъв III Сириец (717-741), ползващ се с подкрепата на войската, тежката вътрешнополитическа криза, царяща във Византия от края на VII в., била овладяна⁹. Зает с усилена борба против арабите, които се опитали да овладеят столицата Константинопол и да я използват като предимство за проникване в Европа, с редица вътрешни реформи, както и с борбата си против иконопочитателството, Лъв III стриктно спазвал мирните отношения с България, съгласно сключения през 716 г. договор. Именно на спокойствието по общата им граница се дължи и мълчанието на хронистите за българските дела. След смъртта си Лъв III бил наследен от сина си Константин V Копроним (741-775). Той бил способен военачалник, който със сполучливи действия успял да отблъсне непосредствената арабска опасност и да сключи мир с тях. Освен върл иконоборец¹⁰ Константин V бил изразител на онази част от византийското общество, която смятала, че България незаконно владее изконни ромейски земи и че тези земи трябва отново да се върнат в лоното на империята (Rashev 2001: 85). Първите си подготвителни действия за осъществяване на масирана и целенасочена военна кампания по унищожаването на Българското ханство императорът предприел в Тракия – укрепил пограничните градове и заселил в тях преселени от Теодосиопол и Мелитена сирийци и арменци, привърженици на павликянството¹¹. Българите в лицето на хан Винех (754-760) поискали данък, който не само не получили, но пратеникът им не бил почетен от императора. В отговор на това презрително отношение, категорично насочващо към край на продължилите почти 40 години мирен период, българите се отправили на поход, достигайки чак до Дългата стена. Този епизод се описва почти идентично и от двамата византийски хронисти¹², но по отношение на развоя и изхода на похода разминаванията са значителни: според Теофан „Те (българите) направили големи опустошения, отвели пленници и се завърнали невредими в земите си“ (GIBI 1960: 270), а според

⁸ Хронологията на владетелите според Именника на българските ханове е многократно разглеждана от наши и чужди изследователи, затова няма да бъде предмет на настоящото проучване, а в него ще се придържахме към тази на Москов (Moskov 1988).

⁹ Повече за вътрешнополитическата криза във Византия и управлението на Лъв III вж. Vozhilov, Bilyarski, Dimitrov 1997: 183-187.

¹⁰ Повече за иконоборческата му дейност вж. Lombard 1902; Treadgold 2002: 188-2166; Rochow 1994.

¹¹ Приема се, че това се случило през 755 г. Дотогава императорът е бил ангажиран с други външни и вътрешни дела.

¹² След управлението на Тервел, а именно известието от 719 г. във връзка с помощта, поискана от Артемий от Тервел в опита му за преврат срещу Лъв III, това е първото съобщение за българите у византийските извори, липсват каквито и да било податки за случилите се владетелските рокади.

Никифор – „Императорът пък излязъл срещу тях и завързал сражение, обърнал ги в бягство, преследвал ги с всички сили и погубил твърде много българи“ (GIBI 1960: 301). Прави впечатление, че Теофан описва само действията на българите, а Никифор – само действията на византийците, особеност, която позволява двата разказа да се обединят в следната възстановка: достигайки до Дългата стена, българите се отдали на грабеж, като вероятно се разделили на части. Ромеите се възползвали от това и с наличните в столицата войски атакували някой/и от българските отряди и им нанесли поражение. Нито една от двете страни обаче не пристъпила към решително сражение (Mihaylov 2000: 22)¹³. Макар и без категоричен успех, тези военни действия поставили началото на 20-годишна война, която едва не довела до ликвидиране на ханството. Част от подготовката за нея била и византийската акция срещу Славиниите в Македония, които „...Константин опленил,...а останалите покорил“ (GIBI 1960: 270), за да предотврати присъединяването им към българската държава (Zlatarski 2007: 207)¹⁴.

На нападението на българите император Константин V отговорил с организиран по суша и море поход. Флотът, съставен от 500 кораба, навлязъл в делтата на Дунав, опожарил околните български земи и отвлякъл немалко пленници. Сухопътната войска, начело с императора, била пресрещната от българите още на византийска територия, при крепостта Маркели, но удържала победа и българите били „обърнати в бягство“, а много от тях избити (GIBI 1960: 301-302). Започнали преговори за мир, като българите изпратили заложници от собствените си деца¹⁵. Те обаче явно не са се увенчали с успех¹⁶, защото се стигнало до ново сражение в старопланинския проход Верегава. Този път то завършило с неуспех за ромеите (GIBI 1960: 270) и сложило край на цялата

¹³ Стоян Михайлов обръща внимание на една подробност, а именно, че превземането на малоазийските крепости и преселването на населението им в Тракия датира от 40-те – началото на 50 години на VIII в. (вж. повече у Lombard 1902: 62-63; Ostrogorskiy 1996: 237), но тогава българите не реагирали, въпреки че на практика са имали действащ мирен договор (става дума за договора от 716 г., ако приемем, че е бил с 30-годишна давност, съгласно принципите на византийската договорна практика, вж. Duichev 1959: 64-70), а го правят едва през 755 г., когато актуалността му вече е предполагаема. Претенциите на българите вероятно съвпадат с възкачването на престола на Винех през 754г., който в стремежа си да утвърди своята лична власт и тази на рода си посредством евентуален успех срещу Византия, бил готов да рискува дотогавашните мирни отношения (Mihaylov 2000: 28).

¹⁴ Вж. Vozhilov 2017: 254-255, според когото действията на императора в Източна Македония нямат връзка с атаките му срещу българите, а са продължение на политиката на предшествениците му към славяните.

¹⁵ Така представената информация дължим на патриарх Никифор, без тя да намира потвърждение у Теофан.

¹⁶ Според Иван Божилов Константин V не се е нуждаел от мир, той по никакъв начин не кореспондирал с агресивната му антибългарска политика. Вж: Vozhilov 2017: 256. Различно е мнението на Златарски, който, макар да отбелязва, че византийските хронисти не споменават за резултатите от преговорите твърди, че „по всичко се види, предложението на българския хан било прието, и мирът бил сключен, защото след това войната се прекратила“ (Zlatarski 2017: 203-204). Вж. още Vozhilov, Gyuzelev 1999: 115.

експедиция (Mihaylov 2000: 25). Въпреки че Винех имал основания да развие успеха си и да продължи преследването, по неизвестни причини не го направил и вероятно това, изтъкнато като слабост или предателство, е предредило съдбата му (Rashev 2001: 86-87)¹⁷. Византийските хронисти ни съобщават за първия (известен на тях) преврат на българския престол, като разказите им са идентични: българите, след като се уговорили помежду си, въстали и избили господарите си от стария хански род и поставили начело Телец, „строг мъж, който заедно с това проявявал от младини смелост“ (GIBI 1960: 303) и още „мъж злонравен... на 30 години“ (GIBI 1960: 270-271). Съобщението в Именника за този владетел посочва, че Телец управлявал 3 години, принадлежал към рода Угаин, както и допълнителната информация „И този вместо друг“¹⁸. Информацията за него се допълва и от Зигеберт, според когото през 760 г.¹⁹ над българите се възцарил Телец (LIVI 1965: 43). За да оправдае очакваната от него по-твърда позиция към Византия, Телец нападнал „по-близките ромейски селища и крепости“, на което императорът отговорил с нов, организиран по суша и вода поход (GIBI 1960: 303)²⁰. За хода и изхода от сблъсъка хронистите са единодушни, на 30 юни 763 г. в полето на Анхиало се състояло кръвопролитно сражение, в което византийците надделели, били погубени или пленени мнозина българи, „други преминали [към неприятеля]“ (GIBI 1960: 271). В една от своите „Антиречи“ обаче патриарх Никифор представя по друг начин изхода от сражението:

„...Доколко успешен бе за него изходът от войната, свидетелстват резултатите. Защото и до ден днешен доловете и равнината край града, наречен Анхиало, които пазят костите на убитите ги разкриват. Понеже почти цялата войска на ромсите стана храна на скитския меч“²¹.

Противоречивите свидетелства показват, че битката била изключително кръвопролитна и с големи човешки загуби за двете страни, но по-значителни за ограничената в своите ресурси и възможности българска държава (Bozhilov, Guzelev 1999: 116).

Поражението не било простено на Телец, последвал нов преврат, българите убили владетеля и приближените му, а на престола поставили „едного от своите първенци“ (GIBI 1960: 304) Сабин, „зет на техния някогашен господар

¹⁷ Някои автори приемат описаните събития като две различни военни кампании, вж. Rashev 2001: 86; Zlatarski 2007: 203-206; Bozhilov 2017: 255-25; Primov, Tsankova 1981: 193; други – като части от един поход, но в обратен ред – първо победа на българите при Верегава, после победа на ромеите при Маркели, последвана от мирни преговори, вж. Behsevliev 1971: 7-9; Bozhilov, Guzelev 1999: 115. Каквато и да е била последователността на сраженията обаче, резултатът и от двете – военно поражение или отказ от преследване на победените византийци, би предричил злощастния край на Винех.

¹⁸ Вж. тълкуването на М. Москов (Moskov 1988: 310-311) за израза, което възприемаме и тук.

¹⁹ Хронологията се потвърждава и от М. Москов и О. Притцак, вж. Moskov 1988: 308-310; Pritsak 1955.

²⁰ За нападението на Телец съобщава само Никифор. Според Теофан инициативата за поредния сблъсък била на Константин V, вж. GIBI 1960: 271.

²¹ Nicephorus patriarcha. Antihetetica. PG, coll. 508 C.

Коремсий“ (GIBI 1960: 271), следователно от предишния владетелски род Вокил. Управлението на Сабин намира потвърждение и у латинските извори (LIVI 1960: 259; LIVI 1965: 43; LIVI 1981: 180), но името му липсва в ханската ни хроника, в която след съобщението за Телец е поместено това за Умор. Въз основа на датиранието на края на управлението на Телец и началото на това на Умор става ясно, че мястото на Сабин като период на управление е косвено запазено и продължава приблизително 2 години (Moskov 1988: 318-319). Причината за изключването му от владетелския списък (от самото начало или впоследствие) вероятно се крие в действията му. Още щом поел властта, Сабин, за разлика от Телец, решил да поддържа мирни отношения с Византия и изпратил пратеници при императора. Имайки предвид двегодишното му управление, преговорите явно са продължили дълго време и то без съгласието на влиятелните първенци. Те свикали събор и се противопоставили на действията на владетеля си с думите: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите“ (GIBI 1960: 271). Последвал бунт и вероятно Сабин е щял да сподели съдбата на предшественика си Телец, но успял да избяга отначало в Месемврия, а после в Константинопол, където бил радушно приет от императора. Мнението на почти всички изследователи е, че вероятно именно държавната му измяна е причина името му да не фигурира в Именника или по същата причина впоследствие е било заличено в преводите на извора. Има, разбира се, учени, които добавят и други причини към очевидната. Златарски например обяснява отсъствието му от списъка със славянския му произход, а основание за това твърдение намира в романския произход на името му, заимствано от славяните (Zlatarski 2007: 216, бел.1). Фехер пък счита, че Сабин е заел престола като наместник на малолетния Умор и като такъв не е намерил място в Именника (Feher 1922-25: 274-275). Пасивната му примиренческа политика е вероятната причина за свалянето му от престола след народен събор, но не и за невключването му във владетелската хроника. Такава е политиката и на Винех в края на царуването му, мимолетното управление на Умор също не блести с постижения и успехи срещу Византия, но имената и на двамата са вписани сред управниците на България. Във връзка с личността на Сабин прави впечатление още един факт: докато домашният ни извор въобще не го споменава, византийските хронисти за него са изненадващо подробни. Теофан споменава името му 5 пъти, а в хрониката на Никифор то се среща 6 пъти. Разказите и на двамата са почти идентични, вероятно са черпили сведения лично от Сабин след бягството му в Константинопол. Пръв до това допускане достига Йордан Андреев във връзка със сведенията за свикания против Сабин народен събор. Той е обозначен във византийските хроники с точния византийския термин *komventon*, тъй като хронистите са имали ясна представа за разволя на събитията в българската държава (Andreev 1971: 98).

Според Теофан след Сабин българите си поставили Паган за господар. Същото твърдят и следовниците му Анастасий Библиотекар и Зигеберт. Съвършено различна последователност на владетели ни представя патриарх Никифор, която, въпреки че не се потвърждава от други източници, се възприема от редица учени (Moskov 1988: 327 и сл., Zlatarski 2007: 219-221; Primov, Tsankova 1981: 124-125). Преди да избяга Сабин предал властта в ръцете на Умар от рода Вокил, управлявал едва 40 дни. Това е последният владетел, за който ни съобщава ханската хроника (Petrov, Gyuzelev 1978: 87). Както вече беше посочено, тук се

придържаме към хронологията на М. Москов, според която управлението му от едва 40 дни се отнася към месеците април-май 765 г. Българите го свалили от власт и „провъзгласили за вожд Токту, мъж българин, брат на Баян“ (GIBI 1960: 304-305). И неговото управление било кратко, но белязано от един от най-опасните и грандиозни походи на Константин V срещу България²², предприет като реакция срещу свалянето от власт на Умор, поставеник на Сабин. Синтезирана, информацията на двамата византийски хронисти го реконструира по следния начин: през юни 765 г. императорът оглавил сухопътна войска, която се разположила на стан при Верегава, а флотът, наброяващ 2 600 хеландии, трябвало да стовари допълнително войска в района на Месемврия и Анхиало. При вида на огромната войска българите поискали мир, но изглежда императорът самоуверено отклонил предложението, убеден в пълния си успех. Внезапен силен вятър обаче тласнал корабите към бреговете и ги разбил. Въпреки щастливата развръзка или защото, подобно на Винех, не се възползвал от нея, Токту не успял да се задържи на власт, принуден бил да бяга към горите на Дунав, където бил убит „заедно с брата си Баян, както и други“ (GIBI 1960: 305). Едва тогава на власт дошъл Паган, сведенията на хронистите за управлението му са почти идентични, като смут всява едно лаконично известие у Никифор за смъртта на „един техен вожд, наричан Кампаган“²³. Явно привърженик на миролюбивата към Византия политика, още в началото на управлението си той проводил пратеници при императора, но предложението му било отхвърлено. Константин V предприел поредния си поход, но скоро се сблъскал с добре укрепените старопланински проходи и променил решението си. На последвалите преговори присъствали Паган и боилите му, както и Константин V, придружен от беглеца Сабин. Императорът нахокал българите за безредията в страната им и „склучили привидно мир“ (GIBI 1960: 272). Умело от него се възползвал Константин V, подготвяйки бъдещите си действия срещу България. В пограничната област бил изпратен отряд, който заловил Славун, княз на северите, и Християн, главатар на скамарите, и така, заедно с притъпената бдителност на българите заради сключения мир, пречките пред безпрепятственото преминаване находите били отстранени. За първи път византийците успели да проникнат на север от Стара планина, достигнали до Чика²⁴, императорът „опожарил аулите, които намерил, и със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно“ (GIBI 1960: 272). Вината за това била хвърлена върху Паган, който, досещайки се за участта, която го очаква, избягал във Варна „и изглеждало, че бил се спасил, но бил убит от собствените си роби“ (GIBI 1960: 305).

²² Някои автори датират този поход в края на управлението на Сабин, вж. Zlatarski 2007: 216-217; Rashev 2001: 87-88; Primov, Tsankova 1981: 124. Това обаче е в противоречие с изворите, които поставят похода след бягството на Сабин. Както беше посочено по-горе, византийските хронисти са били добре запознати със събитията в българския владетелски двор по времето на Сабин лично от него и ако походът се е състоял тогава, те безспорно щяха изрично да го отбележат.

²³ Това сведение на Никифор е в основата за създадената от Бешевлиев теория за съвладетелството, на която ще се спрем по-долу.

²⁴ Повечето автори идентифицират Чика с р. Тича, вж. Rashev 2001: 89; Bozhilov 2017: 258. За други мнения вж. Zlatarski 2007: 223-224, бел. 1.

Жења Добрева. Генезис и същност на политическата...

За следващите 5-6 години в изворите не се съдържат никакви податки, касаещи България, което предполага прекъсване на военните действия, макар двете страни да оставали в състояние на война. С този мирен период в отношенията между България и Византия започнало управлението на Телериг, без да са ни известни обстоятелствата, при които поел властта. Явно той не отговорил на последната акция на Константин V с военни действия, предпочитайки изглежда преди това да установи ред в страната си. Имайки предвид последвалите събития, можем да приемем, че в България започнал бавен, но относително устойчив процес на стабилизация на централната власт и укрепване на военните ресурси на държавата. По отношение на причините за прекъсването на византийските офанзивни в научната литература се срещат няколко възможни. Една от тях вероятно била катастрофата, постигнала византийския флот в злополучния поход срещу българите. Това била най-голямата военна експедиция по суша и море, която трябвало да доведе ако не до заплануваното превземане на България, то поне до решителен прелом във войната (Rashev 1999: 81). Бешевлиев открива причината в убеждението на Константин V, че България вече не представлявала сериозна военна заплаха и окончателното ѝ покоряване било отложено за по-късен етап (Beshevliev 1981: 96). Временното затишие продължило до 773 г., когато започнала поредната мащабна акция пак по инициатива на Константин Копроним и отново организирана по суша и море. Този път хеландиите наброявали 2000 и се насочили към Дунав, а конницата се разположила в подножието на старопланинските проходи. Достигайки до Варна, „императорът се уплашил и замислил да се върне“ (GIBI 1960: 274)²⁵. Българите също не се чувствали уверени в силите си или просто имали нужда от продължителен спокоен период, за да стабилизират държавата си и проводили пратеници с предложение за мир. Изворите споменават за една клауза на сключения договор – „нито българите да излизат срещу Романия, нито императорът да се стреми да нахлува в България“. Поучен от злощастния опит на предшественика си, от този договор за ненападение този път се възползвал Телериг, който изпратил свои приближени в Константинопол, вероятно за да отвлече вниманието на императора, и пристъпил към реализиране на действителните си намерения: 12 000-на войска и боици били изпратени, за да преселят славянското племе берзити в България²⁶. От свои доносници в България обаче Константин V разбрал за готвения поход и ответният му удар не закъснял: с 80 000-на армия пресрещнал изненадващо българите в Литосория (нелокализирана) и ги разбил. Войната официално била възобновена, Византия организирала нов поход по суша и море срещу България, но при Месемврия отново силна буря принудила императора да го прекрати.

²⁵ В. Бешевлиев вероятно е прав с допускането си, че Константин V се убедил на място в нарасналата военна мощ на противника си, виждайки изградените противодесантни валове в района на Варна, и това променило решението му за нападение (Beshevliev 1981: 96-97).

²⁶ Обикновено се приема, че областта Берзития се намирала около Прилеп, Велес, Битоля, Охридското езеро, Западна Македония (вж. Vozhilov, Gyuzelev 1999: 130; GIBI 1960: 274, бел. 4). Мутафчиев обаче я локализира в Западните Родопи или близо до София, а целта на похода не била насилственото им присъединяване, а сближаване и сътрудничество със славянските племена извън пределите на България (Mutafchiev 1943: 126).

Осуеяването на плановете на Телериг в Берзития и разбиването на българската армия в Литосория му дали да разбере, че намеренията му, както и тези на предшествениците му, бързо стигат до императора чрез шпионите му във владетелския двор. Използвайки типично византийски подмолен прием, Телериг уверил Константин V, че възнамерява да избяга във Византия и поискал да узнае кои са доверените му хора в България, на които да разчита. След като императорът, без да се усъмни в думите му, лекомислено ги издал, те били заловени и избити. Този провал бил последван от последния поход на Константин V срещу България, по време на който той се разболял тежко и починал. Теофан ни съобщава, че две години по-късно, в 777 г. Телериг действително потърсил убежище във Византия, бил радушно посрещнат от новия император Лъв IV, покръстен и приет във владетелското семейство, женейки се за братовчедка на императрицата. Причините за този неочакван развой остават неизвестни за нас, най-вероятно с действията си по елиминирането на византийските шпиони той е засегнал интересите на определен кръг боили и, подобно на Сабин, е трябвало да спасява живота си. За живота му във Византия свидетелства негов оловен печат с надпис: „Христе, помагай на патриция Телериг-Теофилакт“ (Yordanov 2016: 35-36).

Междувременно наследникът на Константин Копроним – Лъв IV, по време на краткото си управление (775-780) не продължил антибългарската политика на баща си. Внукът му, замесен в изтощителни борби за престола с майка си, предприел няколко безуспешни опита да демонстрира надмощието си над северния си съсед, но условията били вече коренно променени.

Първите сведения в изворите за следващия български владетел, Кардам, са от 791 г. Липсата на друга информация кара повечето изследователи да считат, че той е наследил Телериг непосредствено след бягството му. Името му се споменава във връзка с военно сражение, състояло се при крепостта Проват, завършило безславно и за двете страни²⁷. На следващата 792 г. при Маркели между тях се състояла нова, този път кръвопролитна битка, която завършила с поражение за Византия. То от своя страна предизвикало тежки за империята последици: надигнали се вълнения и заговори срещу императора, избухнало въстание в малоазийската тема Армениякон (Bozhilov, Gyuzelev 1999: 122)²⁸. За трети път Константин VI се отправил на поход срещу българите през 796 г., когато заради неплатен данък Кардам отправил ултиматум, заплашвайки столицата Константинопол. Войските се срещнали при Версиникия, изчаквали се в продължение на 17 дни без някоя от страните да посмее да атакува и се разотиили в земите си²⁹. Това е и последното сведение в изворите за хан Кардам. Изглежда,

²⁷ Рашев локализира местността Проват близо Адрианопол и предполага, че инициативата за военните действия е била на българите. Това навежда ученият на мисълта за евентуална българска намеса в духа на политиката на Тервел в разразилите се по това време борби за византийския престол между Константин VI и майка му Ирина. Вж. Rashev 2001: 93.

²⁸ Според Гюзелев хан Кардам не продължил настъплението си срещу ромеите след удържаната победа заради мирен договор, поискан от тях. Изворите не свидетелстват за такъв, но развоят на събитията – през 796 г. българите поискали данъка си, косвено насочва към такъв договор. Вж. Bozhilov, Gyuzelev 1999: 123.

²⁹ Интересна хипотеза във връзка с неочаквания финал на тази всъщност несъстояла се битка предлага М. Младенов, вж. Mladenov 2015: 311-320.

че последните години от управлението му са преминали в мир както с Византия, така и вътре в държавата и че той е единственият владетел от втората половина на VIII в., който се задържал на престола до дълбока старост и починал от естествена смърт. Вътрешната криза била преодоляна. Следвали най-бляскавите години на езическа България.

Изследвания

Вътрешнополитическата криза е многократно проучвана в българската и чуждестранна историография от зората и до днес. Тя намира място в трудовете на основоположниците на историческата наука от епохата на Ренесанса Мавро Орбини и Шарл Дюканж, които подхождат към нея чисто фактографски, използвайки достъпните им византийски исторически източници с информация за периода (Orbini 1983: 61-67; Dyukanzh 1992: 34-37)³⁰. Същото прави и Паисий Хилендарски в „История славянобългарска“ (1762 г.), следвайки руския превод на съчинението на Орбини от 1722 г. От следовниците му от романтичното направление ще отбележим Юрий Венелин и труда му „Критическите изследвания об остории болгар“, издаден посмъртно през 1849 г., в който се откриват някои ценни сведения и разсъждения относно смяната на владетели в края на VIII в. (Venelin 2020: 18).

От средата на XIX в. сравнително голямо внимание на вътрешнополитическите размирици у нас обръща и един от първите представители на научно-критичното направление в руската историография Александър Хилфердинг в своята „История сербов и болгар“ (1868 г.), а няколко години по-късно, през 1876г³¹, и Константин Иречек. За описанието на интересуващите ни събития в „История на българите“ са характерни обективно изложение на фактическия материал и критично отношение към изворите (Irechek 2015: 100-101).

В началото на XX в. политическата криза намира място в проучванията на Георги Баласчев. В три свои публикации, наред с въпроса за отношенията между славяни и прабългари в първия век от създаването на българската държава, той разглежда и въпроси, свързани с престолонаследието в езическа България въобще. Новаторството му се открива в прокарането на първите наченки на идеята за съвладетелство през разглеждания период, намерила широка подкрепа в последващите десетилетия и до днес (Balashev 1909: 96-117, 203-216; Balashev 1912: 325-340).

Безспорно с най-голям принос в изследването на разглежданата проблематика е Васил Златарски. Следвайки хронологията на проучванията му, ще отбележим студиите му, посветени на българските князе от рода Дуло (Zlatarski 1903: 473-499) и историята на България през VIII в. (Zlatarski 1903: 19-25). Няколко години по-късно бележитият ни учен проявява интерес и към българското летоброене (Zlatarski 1911: 1-92; Zlatarski 1915: 1-22). Тези по-ранни изследвания

³⁰ И при двамата се наблюдават неточности, често са налице смесване на имена и обръкване на факти и събития

³¹ През тази година трудът на Иречек се появява на чешки и немски език, десетилетие по-късно е преведен на български език.

намират развитие в издадената през 1918 г. първа част от първи том на „История на българската държава през средните векове“. Мястото, което в своето обобщаващо изследване Златарски отделя на политическата история (външна и вътрешна) през втората половина на VIII в., и днес остава най-детайлното проучване на този отрязък от миналото ни (Zlatarski 2007: 190-246) с оформена хронологическа и фактологическа база на периода, върху която стъпват последващите проучвания³².

През 1930 г. „История на първото българско царство“ пише Стивън Рънсиман (Runsiman 1993: 46-57). Едно от по-късните издания на книгата започва с предговор, написан от автора през 1981 г., в който той актуализира проучванията си за Именника на българските ханове 50 години след първоначалното му изследване. Заключениета му половин век по-късно са доста песимистични, намирайки го за вероятно достоверен по отношение на имената и последователността на посочените в него владетели, но крайно ненадежден що се отнася до годините, изписани с цифри, според него произволно (Runsiman 1993: 3-13).

Важно място в проучването на политическата история на ранносредновековна България заема Иван Дуйчев. В своя студия, посветена на отношенията между славяни и първобългари, той обръща внимание на една от битуващите в научната литература хипотези за генезиса на кризата, чийто автор е неговият учител В. Златарски, а именно тази за наличието на „етнически дуализъм“, стоящ в основата ѝ (Duychev 1951: 190-215). Приносът на изтъкнатия ни учен се открива и в изследванията му върху Именника на българските ханове (Duychev 1981: 9-16). Приблизително от същото време е изследването и на Н. П. Благоев, посветено на държавните преврати през разглеждания период (Blagoev 1940: 51-61), в което авторът излага своите виждания за същността на кризата.

Несъмнено значимо място в историята на проучването на разглеждания проблем заема Петър Мутафчиев. В своята „История на българския народ“ изтъкнатият ни медиевист не само пространно се спира на държавната криза, но и основополага една от водещите теории за същността ѝ, а именно за съществуването на антивизантийско и провизантийско течения сред тогавашното българско общество³³, борбата между които стои в основата на кризата на властта (Mutafchiev 1943: 116-132). Мутафчиев е и един от малкото изследвачи на Българското средновековие, който търси и неговите философско-исторически измерения. Тези му търсения са отразени в „Книга за българите“, издадена след смъртта му, в която честата смяна на владетели също намира място. В нея изтъкнатият ни учен доразвива тезите си и твърди, че причината за честата смяна на владетели не е чисто и просто узурпиране на престола, а „грижа за бъдещето на държавата,“ (Mutafchiev 1987: 98-101), изправена пред византийската опасност. Ще споменем и лекциите му по история на Византия, част от които е очеркът му за Константин V. В него ученият разглежда както външната му политика и конкретно интересуващите ни военни походи срещу българите, но и делата му вътре в

³² През 80-те години на XX в. хронологията му е отхвърлена като погрешна, вж. Moskov 1988: 56-57.

³³ На тази и на други теории, битувачи в науката, относно причините за кризата ще се спрем подробно по-долу в изложението.

империята (Mutafchiev 2006: 296-317). Тук ще отбележим и изследването на Александър Бурмов, посветено на отношенията между славяни и прабългари през VII- IX в. (Бурмов 1954: 69-94), с което авторът се нарежда сред поддръжниците на тезите на Мутафчиев.

Един от най-бележитите изследвачи на средновековната ни история и култура, Веселин Бешевлиев, има значителен принос в осветляване на редица моменти от „тъмния“ VIII в. В хронологически порядък на първо място ще отбележим изследването му за военните кампании на Константин V срещу България (Beshevliev 1971: 5-17). Хода на политическата криза ученият проследява в труда си за историята на първобългарите (Beshevliev 2008: 91-136). Безспорен е приносът му за разчитането на надписите около Мадарския конник, които добавят ценни сведения към и без това оскъдните ни извори по отношение на имената, последователността и хронологията на управление на ханове от VIII в. (Beshevliev 1979: 89-108). Бешевлиев е основоположник в българската историография и на идеята за „двойното канство“ в ранносредновековна България³⁴, аналогично на съществуването на такава институция у хазари, авари, унгарци (Beshevliev 2008: 275-292).

Тук е мястото да обърнем внимание отново на Именника на българските ханове и неговите вече няколко поколения изследователи у нас и в чужбина, които пряко или косвено са се занимавали с въпросите, които този паметник поставя. Публикувани са десетки монографии, студии, статии и бележки³⁵, които е невъзможно да се обемат от настоящата работа. Тук ще бъдат посочени някои от тях, които внасят известна яснота по въпросите за механизма, хронологията, генезиса и причините за политическата криза от VIII в. С безспорен принос тук се отнася изследването на Моско Москов (Moskov 1988), в което се прави преоценка на някои погрешни тълкувания, потвърждават се правилни постановки, установява се нова хронология на управлението на отделните български ханове, на базата на която се реконструират събития от българската история през разглеждания период. Изследването на Именника, както и на българската средновековна историопис въобще, е немислимо без името на Милияна Каймакамова. В редица свои проучвания тя обстойно разглежда този паметник³⁶. Тук ще отбележим проучването ѝ от 1997 г., в което тя извежда написването на хрониката именно в годините на политическата криза (Каумакамова 1997: 7-44). Тази, както и други идеи, свързани с местонахождението, поръчителите и пропагандната цел на паметника Каймакамова развива и в най-новите си проучвания (Каумакамова 2011: 43-100; Каумакамова 2013: 63-86).

В „*The Cambridge Medieval History*“, в частта ѝ, посветена на Византия и северните ѝ съседи, бележитият английски византолог от руски произход Димитри

³⁴ Идеите му ще бъдат подробно разгледани по-нататък в изложението.

³⁵ Вж. Marquart 1898 и Marquart 1911; Buri 1910; Zlatarski 1911: 1-92; Zlatarski 1915: 1-22; Mikkola 1914 и посочена литература; Feher 1922-25: 237-313 и посочена литература; Tihomirov 1946: 81-90; Pritsak 1955 и посочена литература; Moravcik 1958; Georgiev 1960: 369-380; Beshevliev 1961: 1-8; Stoyanov 1971: 21-42; Duychev 1981: 9-16; Bogdanov 1981 и посочена литература; Mihaylov 1992: 3-12; Tsaneva 2020: 268-279 и др.

³⁶ Вж. Каумакамова 1982: 317-324 и Каумакамова 1990: 59 и сл.

Оболенски се спира, без да влиза в детайли, на „отчаяният и почти успешен опит на Византия да си възвърне Мизия от българите и да възстанови северната граница по Дунав“, а после взема отношение и по въпроса за причините, предизвикали кризата (Obolensky 1966: 473-518). Тези постановки намират място и в обобщаващото му изследване, посветено на византийската културно-политическа общност (Obolensky 1971: 83-94). С такава насоченост е и сравнителното проучване на английския историк Робърт Браунинг (Browning 1975). Свое изследване за историческото развитие на Балканите през ранното Средновековие публикува и американският историк Джон Файн (Fine 1983: 75-78). В него, предвид общия характер на разработката, той подхожда към разглеждания проблем фактографски, следвайки утвърдени схеми от по-стари изследвания. Съществено е значението на изследванията и на руския византинист с подчертан интерес към средновековното ни минало Геннадий Литаврин. От впечатляващата му научна продукция и във връзка с темата на това изследване е публикацията му с превод и коментар на сведенията на византийските хронисти за отношенията между Телец и славянските му съюзници в битката при Анхиало през 763 г. (Litavrin 1997: 44-45).

Едно от най-изчерпателните и задълбочени изследвания на политическата история на средновековна България през VIII в. е това на Борислав Примов (Primov 1978: 7-40). Освен на хода на кризата и византийската заплаха, авторът отделя сериозно внимание на различните хипотези за причините за нея, като аргументирано ги отхвърля или подкрепя. Тезите на автора, но този път в съавторство с Геновева Цанкова-Петкова, намират място и в друго изложение, посветено на кризата, поместено във втори том от многотомната история на България. (Primov, Tsankova-Petkova 1981: 120-129). Внимание заслужава и проучването на известния езиковед Борис Симеонов, посветено на произхода на прабългарските родови имена, засвидетелствани в Именника на българските ханове и в редица епиграфски паметници. Извеждайки ги от ономастичната практика на древните народи, авторът счита, че са или тотемни названия или такива, свързани с физически характеристики (Simeonov 1980: 5-15)³⁷. На съществен елемент от вътрешнополитическия живот в България през втората половина на VIII в., а именно на мястото и ролята на народните събори в него, се спира Йордан Андреев (Andreev 1971: 96-105). Според него поне в два от случаите смяната на владетели по време на кризата от средата на VIII в. е легитимирана със свикването на такива. Половин век по-късно темата е изследвана и от Светослав Георгиев, който, използвайки косвени податки от изворите, обвързва и други промени по върховете на властта с решенията от свикани народни събори (Georgiev 2019: 13-35). Мнението, че през осмото столетие народните събори са се утвърдили като онази институция, която гарантирала реалното участие на боилите в управлението, се споделя и от други автори³⁸. Името на Светослав Георгиев присъства в настоящия обзор с още една публикация, в която той разглежда управлението на Телериг и Кардам и очертава приносите им за преодоляването на кризата и стабилизирането на владетелската институция (Georgiev 2018: 106-114).

³⁷ За по-нови мнения по темата за родовите имена на българите вж. Granberg 2004: 551-562; Moshev 2008: 19-35.

³⁸ Вж. Zhekov 2007: 236-237.

Сравнително подробно на вътрешнополитическата криза се спира и Рашо Рашев. В труда си за прабългарите и българското ханство на Дунав с присъщия си четивен и увлекателен стил той проследява хода ѝ и се присъединява към изследователите, които намират причините за нея в различните становища сред прабългарите за отношението и политиката към Византия (Rashev 2001: 84-94). В едно от по-ранните си проучвания големият ни учен се занимава и с българо-византийския мир от 773 г. (Rashev 1999: 81-85). Темата намира място и в труда му за старобългарските укрепления, тъй като най-голям размах при изграждането на землищни съоръжения се наблюдава през втората половина на VIII в. и това отразява мерките, взети срещу византийската опасност (Rashev 1982: 32 и сл.).

Несъмнено водещо място в историята на проучването на разглежданата проблематика в съвременната историография се пада на Васил Гюзелев. Обект на научноизследователския му интерес в началото на 80-те години на XX в. са споменатите от византийските хронисти „тайни приятели“ на византийския император, които го държали в течение за действията на българските управници и настроенията във владетелския двор (Guzelev 1980: 8). През 1999 г. излиза едно от най-стойностните през последните десетилетия обобщаващи изследвания, посветени на средновековната българска история. Негови автори са водещи фигури в българската медиевистика – Иван Божилов и Васил Гюзелев. Главата, засягаща вътрешнополитическата криза в българското ханство през втората половина на VIII в., е разработена от Васил Гюзелев и може да се твърди, че след Златарски това е едното от двете най-детайлни цялостни проучвания на проблема. Безспорно с приносен характер е монографията му, посветена на генезиса, същността и функционалността на институциите на кавхана и ичиргу боила³⁹. За настоящата тема от особен интерес е частта за ролята на кавхана, успоредно с владетеля, във върховното управление на Първата българска държава (Guzelev 2007: 111-124). От неизброимото научно наследство на Иван Божилов ще се спрем на две негови проучвания, свързани с разглежданата проблематика. На първо място ще поставим обобщаващия му труд върху историята на средновековна България, издаден посмъртно, и съдържащата се в него глава за политическата криза от средата на VIII в. Именно това е второто от двете най-подробни изследвания на „тъмния век“ след Златарски (Bozhilov 2017: 236-272; 364-439). За разлика от споменатото по-горе проучване на Гюзелев, това се отличава с подчертано философско-аналитичен характер, който добре се комбинира с повествованието. В монографията си за българите в империята Божилов допринася за изясняване на някои въпроси, касаещи политическите бегълци от България във Византия, като сред тях от значение за настоящата статия са двама български владетели – Сабин/Сивин/Савинех и Телериг (Bozhilov 1995: 65-69).

Проучването на династичната криза от VIII в. намира място и в друго общо изследване на средновековната българска история, този път дело на Георги Бакалов (Bakalov 2003: 192-200). То не се отличава с оригиналност, преразказва

³⁹ В цялостния си вид излиза от печат през 2007 г. Текстът в действителност представлява докторската дисертация на автора, защитена през 1971 г. За осъвременяването на труда към него е добавена допълнителна библиографска информация за нови издания на извори и изследвания. Вж. Guzelev 2007: 227 и сл.

сведенията на византийските хронисти и повтаря някои от хипотезите на предшествениците си, касаещи генезиса на кризата. На общо изследване за българската монархия през средновековието е автор и Станислав Станилов (Stanilov 2003: 8 и сл.). В него са застъпени отделни елементи от вътрешнополитическия живот на ханството през разглеждания период – от династическия характер на властта през въпроса за смяната на ханската резиденция със смяната на рода Дуло⁴⁰ до наличието на двойно управление в кризисния период. В този ред на мисли ще споменем и „В търсене на средновековното време. Неравният път на българите (VII-XV в.)“ на Христо Матанов, в което той дава своя трактовка на причините за появата и проявлението на кризата⁴¹ (Matanov 2014: 77-81).

Темата намира място в работата и на изтъкнатия наш съвременен медиевист Пламен Павлов както в отделни проучвания (Pavlov 2000: 11-16), така и като част от общи трудове по средновековна българска история (Pavlov 2015: 128-139). Напоследък авторът лансира хипотезата за възможно движение на нови български племенни групи от Хазарския хаганат към пределите на Дунавска България в средата на VIII в. като възможна причина за разразилата се криза на властта⁴² (Pavlov 2008: 21-40). Друг съвременен историк, Живко Жеков, е автор на проучване, посветено на военната администрация на Първото българско царство (Zhekov 2007: 230-252). Разглеждайки промените, които настъпват във военноадминистративната структура на България в началото на IX в., авторът твърди, че част от тях се дължат именно на родовата анархия от предходните десетилетия.

Още едно от съвременните проучвания, в което се разглеждат проблеми предимно от вътрешнополитически характер, е монографията на Георги Николов, посветена на тенденциите на централизация и децентрализация в административното устройство на Първото българско царство (Nikolov 2005: 63-88). Тук са доразвити и обогатени идеите на автора от по-ранни негови проучвания, посветени на родовата организация на властта като един от белезите на държавно управление в Българското ханство (Nikolov 1999: 72-82; Nikolov 2005: 7-12). Авторът е един от поддръжниците на тезата за наличието на двама владетели във върховете на властта по време на кризата (Nikolov 2002: 38-46). Тези възгледи се застъпват по-късно и в посочената монография, а изводите му са резюмирани от В. Гюзелев в заключителната глава „Допълнения“ на книгата му за кавханите и ичиргу боилите, без да взема отношение по въпроса (Gyuzelev 2007: 228-229). Тук ще споменем и друг съвременен защитник на концепцията за двоичната владетелска институция в ранносредновековна България, Стефан Йорданов, и неговите публикации, посветени на борбите за власт между хана и кавхана (Yordanov 2018: 214-243; Yordanov 2020: 419-437).

Както вече стана ясно, от началото на XXI в. се забелязва значително повишен интерес към вътрешнополитическия живот на ранносредновековната българска държава. Ще добавим още няколко изследвания, насочени към владетелската институция и управленския елит и имащи отношение към

⁴⁰ Тази теза се застъпва и от други автори, вж. Gyuzelev 1994: 39-66.

⁴¹ Тезата на автора ще намери място по-долу в изложението.

⁴² За всички възможни теории, вкл. тази, ще стане въпрос по-долу в изложението.

разглежданата проблематика. Едно от тях е на Румяна Комсалова (Komsalova 2014: 104 и сл.), тук попада и монографията на Цветелин Степанов „*Власт и авторитет в средновековна България*“ (Stepanov 1999: 141-143). За владетелската институция, но от филологическа гледна точка, е изследването на Татяна Славова „*Владетел и администрация в ранносредновековна България*“, в което интерес представляват наблюденията на авторката за титлата на боилите и връзката на това съсловие с честата смяна на владетели (Slavova 2010: 15-19).

От първото десетилетие на XXI в. е и монографията на Филипос Филипу (Filipu 2012: 64-71). Разглеждайки първия период от формирането на политическата идеология на ранносредновековна България в контекста на византийския ойкуменизъм, авторът проследява и борбата на новоосновената българска държава за запазването на териториалната си цялост и политическата си независимост през втората половина на VIII в.

Научноизследователски интерес към изследваната проблематика проявява Павел Георгиев. Проучванията му са в няколко посоки – от ролята и значението на Абобското поле в ранносредновековната ни история (Georgiev 2002: 63-77) до въпросите за местонахождението на Веригава и Чика, споменати от византийските хронисти във връзка с военните походи на Константин V срещу България (Georgiev 2003: 155-170). Авторът се включва и в дискусията по идентифициране на Кампаган/ Паган (Georgiev 2007: 119-134).

Както беше посочено в началото на тази работа, съществуват значителни разминавания в двата основни за посочената тема извори – Хронография на Теофан Изповедник и Кратка история на патриарх Никифор. В свое проучване от 2000 г. Стоян Михайлов предлага друг подход при изследване на сведенията у хронистите. Вместо противопоставяне, а на базата на взаимно допълване и синтез на двата извора, подкрепени и с информацията от Именник на българските ханове, авторът потвърждава верността на информацията и в двата типа извори и счита, че т.нар. противоречия се дължат на авторовия подход при описание на едни и същи събития (Mihaylov 2000: 21-35). Тезите си Михайлов доразвива и в друго свое изследване (Mihaylov 2015:114-127), в което отделя място и на различните хипотези за естеството на кризата и причините, които са я породили.

В две свои публикации българо-византийските отношения от втората половина на VIII в. разглежда и Янко Христов, но интересите му са в по-конкретен аспект, а именно – за пленниците във военните конфликти и за участието на византийския флот в тях (Hristov 2018: 254-263; Hristov 2020: 606-625). Друго проучване, обръщащо внимание на отделен елемент от темата на изследването, е това на Момчил Младенов за мястото и ролята на славяните в българо-византийските отношения през разглеждания период (Mladenov 2015: 311-320). Противно на разпространената в науката теория, че преодоляването на кризата се свързва с управлението на ханове Телериг и Кардам⁴³, авторът счита, че и тези владетели са били силно зависими от най-видните български родове и продължаващите и по време на тяхното управление междуособици. В изследването си авторът поставя под съмнение и друга популярна в науката теза,

⁴³ Вж. Bozhilov, Gyuzelev 1999: 118-125; Zlatarski 2007: 193-225; Beshevliev 2008: 91-136; Georgiev 2018: 106-114; Pavlov 2015: 128-139.

а именно, че българската дипломация има общо със славянските бунтове в Струмска област в края на VIII в. В подкрепа на твърденията си Младенов привежда данни от „Хроника на Льв Исавриец“⁴⁴ с извадки от по-обширен текст за събития от началото на VIII в. до 20-те години на IX в.

Разгарът на вътрешнополитическата криза от втората половина на VIII в. съвпада напълно с управлението на император Константин V. Освен с военните си кампании на изток и запад, той е останал в историята и като най-върлият иконоборец сред византийските императори, поради което с личността и делата му са се занимавали немалко изтъкнати учени. По този косвен начин в трудовете на редица наши и чужди византолози е засегната и кризата на властта в България. Един от примерите е Едуард Гибън. В том 3 на неговия труд „Залез и упадък на Римската империя“ откриваме доста живописен портрет на Константин V, представящ го, най-общо казано, като „развратен и жесток“. Непосредствено след това обаче са изтъкнати и достойнствата на управлението му, неговите енергичност и смелост, проявили се в многобройните му военни походи срещу „езициниците от България“ (Gibbons 2003: 85-87). Автор на обширен очерк за личността и управлението на Константин V Копроним е и френският византолог от началото на XX в. Шарл Дил (Diehl 1923: 11-19). По-голямо внимание в изложението е обърнато на вътрешната политика на императора, а по отношение на външната и особено на отношенията с българите, авторът е подчертано тенденциозен, приписвайки на Константин V единствено и само военни успехи. Българо-византийските отношения от втората половина на VIII в. намират място и в обобщаващия труд за историята на Византия (1940 г.) и на друга голяма фигура във византистиката – Георгий Острогорски. Проследявайки военните кампании на Византия срещу България и държавните преврати у нас, ученият следва разсъжденията на В. Златарски (Ostrogorskiy 1996: 234-256). От съвременните световни учени с интерес към средновековната история на България ще отбележим английския византинист Джонатан Шепард. В свое проучване, публикувано в *The New Cambridge History*, ученият изказва интересни хипотези относно целите на военните походи на Константин V срещу България: вероятно те са имали за цел единствено да сплашат българите и да ги обезкуражат в техните опити да препятстват усилията му по разклащане на славянските племена, обитаващи на юг от Хемус. Империята изпитвала належаща нужда от хора както за гарнизони за крепостите по границата, обновени от Константин V, но и за производство на храни за гарнизоните от отбранителната система и възнамерявала да си ги набави от средите на славяните (Shepard 2008: 228-248). Това, както и други негови проучвания, посветени на Българското средновековие, са преведени и включени в сборника „Неспокойни съседи“ (Shepard 2007).

С началото на царуването на Исаврийската династия във Византия се поставя началото и на иконоборческото движение, едно от най-интересните явления в историята на империята, за което е писано много. Тук ще се спрем на някои изследвания, които, освен че очертават рамките на движението, осветляват и отделни моменти от управлението на императорите иконоборци, предлагат и по-обстояен поглед върху външната политика на империята през интересувания ни период и по-специално към българо-византийските отношения от средата на VIII

⁴⁴ За хрониката вж. Schreiner 1977.

в. На първо място ще посочим „биографа на Константин V“ – френския историк Алфред Ломбард (Lombard 1902). В своето проучване той разглежда иконоборческата политика като чисто религиозна реформа. По отношение на външната политика спрямо българите, военните кампании на Константин V са подробно разгледани. Внимание заслужават и проучванията по темата на американския византинист Уорън Тредголд – обобщаващия му труд за историята на Византийската империя (Treadgold 1997: 380-412) и изследването му за управлението на първите императори иконоборци (Treadgold 2002: 188-216). Тук попада и Илзе Рохов с изследванията си за Константин V и за Византия през VIII в. според известията на Теофан Изповедник (Rochow 1991; Rochow 1994). Едно от най-новите и пълни изследвания за иконоборчеството е това на Лесли Брубейкър и Джон Холдън (Brubaker, Haldon 2011: 156-166). Освен него авторите публикуват и друго, съдържащо всички известни на науката писмени и веществени източници на информация за това явление във византийската история (Brubaker, Haldon 2001). Любопитно изследване е и дисертацията на Кристиан Шмидт, защитена в Университета в Тромсьо, Норвегия – „5 картини за Константин V“. Представяйки личността и делата на Константин V през перото на петима световноизвестни византинисти, работили в различно време в хронологическите граници от края на XVIII в. до началото на XXI в., авторът достига до интересни изводи за цялостното му управление (Schmidt 2013).

След направения обзор на исторически изследвания, посветени пряко или косвено на политическата криза от втората половина на VIII в., прави впечатление фактът, че въпреки всички неясноти и трудности при изследването на въпроса или именно поради тях, през последните десетилетия интересът към него нараства. Авторите, следвайки безспорните достижения на предшествениците си, търсят и използват нови, понякога нетрадиционни подходи в опитите си за реконструиране и обяснение на белите петна от „тъмния“ български VIII в., които не са никак малко. Тук ще се спрем на някои от тях, както и на вероятните решения, които изследователите им ни предлагат.

Смяната на Дуло

Единият от тях е свързан със сливането от политическата сцена на династическия род Дуло и възкачването на Вокил, а споровете – с начина, по който това се е случило. По този повод Именникът ни съобщава, че „Този княз измени рода Дулов, сиреч Вихтун“. Дискусиите относно втората част на това сведение няма да се разглеждат тук, интересът ни ще е към „изменянето“, дали това е станало по мирен път, или промяната е била насилствена и ако е било второто, какви са били причините за това?

Според Павлов (Pavlov 2015: 114) е възможно Севар, последният владетел от рода Дуло, да е нямал преки мъжки наследници и това да е довело до избор на владетел от друг род, който най-вероятно е бил в роднински връзки с династията на старите български ханове⁴⁵. Причината за наличието и на друго виждане по

⁴⁵ За такава търсена връзка ще използваме един късен източник, Михаил Псел, който, съобщавайки за въстанието на Петър Делян твърди, че „българите имат обичай да поставят

въпроса авторът открива в духа на наложена ретроспекция предвид известното ни за острите междуособни борби в българската държава в размирните години. Именно господстващата във варварския свят традиция е аргументът на Гюзелев, който твърди, че членовете на рода Дуло са били изстребени от победилите в спора за ханската власт род Вокил (Gyuzelev 1999: 113)⁴⁶.

Своя реконструкция предлага Бешевлиев, която понастоящем не се възприема в научните среди, тъй като противоречи на циркулиращите в историографията мнения за хронологията на владетелите през разглеждания период. Ученият датира ликвидирането на Дуло след първия военен поход на Константин V срещу България, по-конкретно след поражението при Маркели, „когато членовете на стария царски род Дуло, които управлявали след Тервел, не само загубили високото си привилегировано положение, но трябвало да заплатят поражението с живота си“ (Beshevliev 1981b: 107). Като доказателство авторът привежда сведенията на Теофан и Никифор за извършения в България преврат, отнасящи се за възкачването на власт на Телец от рода Угаин. Тезата на Бешевлиев произтича от отъждествяването на Винех и Сабин като една личност под името Сивинех, „преместването“ на последния на мястото на Сабин и елиминирането на Винех от списъка с владетели. Проблемът за личността на Сабин ще бъде разгледан по-долу, включително възгледите на Бешевлиев, но тук ще отбележим, че за наше огромно съжаление с друг източник на информация освен Именника за смяната на рода Дуло науката не разполага, затова е добре да се придържаме към него.

Подробен по този проблем отново е Златарски, който, верен на теорията си за съществуването на българска и славянска партия в българското общество⁴⁷, обяснява и този преврат с нея. Според него Кормисош (родът му Вокил споделял възгледите на славянската партия) съумял да се издигне при приемниците на Тервел, а след смъртта на Севар да завладее властта и да стане родоначалник на нова династия (Zlatarski 2007: 193-195). В бележки в проучването си Златарски препраща към мненията на двама свои съвременници – Маркварт и Микола⁴⁸, които обаче не допринасят за категоричния отговор на въпроса как родът Дуло е загубил властта.

Във връзка с този въпрос и независимо от отговора му сред учените се прокрадва и още един, а именно за промяна на държавния център заедно с първата династична промяна у нас. Такава хипотеза защитава Гюзелев с аргумента, че нормално за тюркско-номадските народи било главния стан да е там, където е обитавал ханът със своя род и предвожданото от него племе (Gyuzelev 1994: 39-66). Така първо и основно средище на българската долнодунавска държава бил укрепеният военномадски стан Онгъла, който се запазил като такава при управлението на хановете от Дуло дори и след разширяване на територията ѝ и присъединяването на земите на Малка Скития и Долна Мизия (Gyuzelev 1993: 3-

начело на народа люде от царски род“ (GIBI 1965: 95). С голяма вероятност това твърдение може да бъде отнесено и към варварската епоха.

⁴⁶ Такава е позицията и на Бакалов, без да привежда допълнителни аргументи (Bakalov 2003: 194).

⁴⁷ Вж. по-долу.

⁴⁸ Вж. Zlatarski 2007: 195, бел. 1.

11) . Предполага се, че това е така както заради установената традиция, така и заради естествената защитеност на мястото, особено от заплахи от изток. С промяната във върховното управление било преместено и държавното средище, Плисковският стан (дотогава един от трите големи укрепени военно-номадски стана в тогавашна България), се трансформирал от *campus* в *sedes principalis*. Освен на смяната на управляващия хански род⁴⁹, промяната се дължала и на благоприятното му средишно положение и географско разположение в близост до старопланинските проходи, откъдето идвала главната военна опасност за България към онзи момент. Различно е мнението на Павел Георгиев, според когото до 60-те и 70-те години на VIII в. Абобското поле, заедно с култовото средище при Мадара, изпъкват само като места за провеждане на традиционните за българското общество събори⁵⁰. Едва след този период започва да се утвърждава първо като постоянна владетелска резиденция, а после и като столичен център на българската държава. Основания авторът намира в съобщения в писмени извори, както и в различна интерпретация на археологическите данни от Плиска, датирани в и след средата на VIII в. (Georgiev 2002: 63-77). На другия полюс е мнението на Божилов, който поставя избора на Плиска за държавен център непосредствено след договора от 681 г., когато България имала вече и юридическа санкция за постоянното си пребиваване на юг от Дунав. Логично било столицата също да бъде преместена в тази посока (Bozhilov 2017: 388-390). Един от най-големите изследователи на езическа България също рамкира столичния период на Плиска от 681 г. (Rashev 2001: 70).

Личността на Сабин

За да се изгледят противоречията в изворите, някои автори си позволяват всякакви поправки и размествания в тях, напасвайки ги към теориите си. Именно по този начин възниква и следващият проблем, на който ще обърнем внимание, но той заема сериозно място в българската и чуждестранната историография. Става дума за личността на хан Сабин и мястото му в хронологическата последователност от владетели през разглеждания период. Проблемът произтича, от една страна, от отсъствието му в Именника на българските ханове и многократното му споменаване във всички останали източници, а от друга – от присъствието на Винех в него и пълното мълчание на останалите извори за него. Това дава основание на някои автори да сближат имената на тези двама владетели и да ги обявят за една и съща историческа личност, с произтичащи от това намеси в сведенията на хронистите. Първите хипотези се появяват в първите десетилетия на XX в. в изследванията на Дж. Бъри, Й. Микола и Й. Маркварт, които възстановяват името като Совинех, Шевинех и разместват местата на владетелите в Именника, поставяйки Винех-Сабин след Телец. „Освободените“ години от

⁴⁹ Косвено от думите на Гюзелев, че средището е там, където обитава ханът със своя род, се предполага, че родът Вокил е обитавал земите на Плисковското поле.

⁵⁰ Авторът твърди, че смяната на владетели регулярно е била санкционирана от събори (това се подкрепя и от Св. Георгиев, вж. Georgiev 2019: 13-35) и предполага провеждането на поне 5 такива (Georgiev 2002: 68).

управлението на Винех пък прехвърлят на предшественика му⁵¹. От българска страна тази теория се споделя от В. Бешевлиев, който открива основания за отъждествяването на двамата и в еднакия им род – Вокил, и предлага името Сивинех. И той, подобно на предшествениците си, размества местата на хановете в Именника и дори приема, че Сивин и Телец не са управлявали един след друг, а едновременно, като Телец е бил кавхан и избран съвладетел на Сивин – наследствения хан. Разминаването в годините на управление пък обявява за погрешни в Именника (Beshevliev 2008: 111-115).

Отъждествяването на Сабин и Винех не се приема в научните среди. Повечето изследователи не откриват етимологична връзка между имената им, сред тях е Божилов, който на базата на изследвания по прабългарска ономастика твърди, че Винех и Савин са две самостоятелни имена (Bozhtilov 2013: 181). Основният им аргумент обаче е, че тази теория не намира основателно потвърждение в никой от изворите, особено в домашния. Повечето изследователи приемат, че Именникът е създаден като основно идеологическо средство в политиката на българската държава за обосноваване на законността и върху територията, на която се образува (Камакамова 1997: 30-31). Представянето в него на владетелите в тяхната хронологическа последователност по посока на линейното време е показателно за добре оформената историческа концепция на извора, а възприемайки, че авторът му е съвременник на епохата и я познава отблизо, можем да му се доверим, че е представен възможно най-пълно списък на хановете на българската държава „отсам Дунава“.

Съвладетелството

В българската историография В. Бешевлиев е основоположник на идеята за „двойното канство“ в ранносредновековна България⁵². Основания ученият намира в няколко посоки.

Теофан съобщава, че хан Крум поискал от византийците да бъде възобновен мирният договор между българи и ромеи, сключен при Теодосий III Адрамитец и тогавашния патриарх Герман с Кормесий, господарят на българите по онова време. Договорът се датира в 716 г., когато на власт е хан Тервел⁵³, но е подписан от Кормесий. Година по-късно българите участват в разгромяването на арабите, застрашаващи Константинопол, но в един от Мадарските надписи, в който, предполага се, са записани договореностите по оказване на тази помощ, отново фигурира името на Кормесий. Това дава основание на Бешевлиев да

⁵¹ Вж. повече у Moskov 1988: 321-327.

⁵² В действителност първи съждения в тази посока прави Г. Баласчев още през 1909 г., но в цялост теорията е развита от Бешевлиев. Вж. Balashev 1909: 96-117, 203-216; Balashev 1912: 325-340.

⁵³ В действителност името на Тервел се споменава преди българското нападение през 712 г., а после – през 719 г. (само от Теофан) във връзка с искана от Византия помощ за реализиране на поредния дворцов преврат. Заради последното датирано съобщение е общоприето мнението, че Тервел е бил на власт по време на сключване на договора в 716 г.

приеме, че Кормесий е бил съвладетел на Тервел⁵⁴ и още, че съвладетели са имали и всички български ханове от Тервел до Пресиан⁵⁵, като първият владетел е бил наследствен, а съвладетелят му, с титла кавхан – избран. Вторият довод на Бешевлиев е свързан със съобщението у Никифор за „друг един техен вожд, наричан Кампаган“ (GIBI 1960: 305), което ученият възприема не като лично име (както е отбелязано у Теофан), а като неизвестен по име кавхан, който е бил съвладетел на Умор. Поради тази причина Паган въобще е изключен като български владетел. За да потвърди теорията си, Бешевлиев привежда аналогии за съществуването на съвладетелство у хазари, авари, унгарци (Beshevliev 2008: 275-292). Тази теория намира все повече привърженици напоследък, тъй като по задоволителен начин изяснява някои от съществуващите противоречия в наличните за ранносредновековната ни история извори, свързани с последователността и хронологията на първите ни владетели. Един от най-убедените ѝ поддръжници е Г. Николов, според когото в българското ханство е съществувал двойно функционален владетелски институт, в който върховната власт се представлявала от хана, а неговият подчинен съвладетел (кавхана) бил натоварен с военното командване и, когато се налагало, с дипломатически функции (Nikolov 2002: 38-46; Nikolov 2005: 71-76). Изводите му са резюмирани от В. Гюзелев в заключителната глава „Допълнения“ на книгата му за кавханите и ичиргу боилите, без да взема отношение по въпроса (Gyuzelev 2007: 228-229).

Друг съвременен защитник на концепцията за двоичната владетелска институция в ранносредновековна България е Стефан Йорданов (Yordanov 2018: 214-243; Yordanov 2020: 419-437). Следвайки тезите на Бешевлиев по въпроса, намирайки паралели за разпространението ѝ сред тюркските и други ранносредновековни народи (хазари, авари, унгарци) и анализирайки сведенията от малобройните извори, авторът предлага решение, което е неочаквано спрямо досегашните интерпретации по темата. Според него между двете длъжности в двоичната владетелска институция е съществувала следната зависимост – формално върховен и сакрален кавхан и фактически върховен кан военачалник, а не обратното⁵⁶. Като водеща причина за кризата от VIII в. авторът открива в борба между институциите, участващи в управлението на държавата, между сакралния и „светския“ владетел. В крайна сметка победител в тази борба излиза канът военачалник, а кавханът в хода на противоборството между тях се превръща във висше длъжностно лице. Ще посочим и позицията на Иван Божилов и по-скоро едно противоречие, в което иначе последователният учен влиза със себе си. В свои проучвания от 2013 и 2016 г. той категорично и безапелационно отхвърля тезата на В. Бешевлиев, определяйки я като „безплодна“, „екстравагантна“ и

⁵⁴ Известно в науката е и друго решение на тези противоречия, вж. Tsankova-Petkova 1960: 615-625.

⁵⁵ Най-подробна таблица на владетелите и техните съвладетели се съдържа у Beševliev, V. Die protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte. Hakkert – Amsterdam. 1981, с което не разполагам.

⁵⁶ Вж. още Yordanov 2015: 65-80.

„беспомощна“⁵⁷. Тези му виждания са в пълен контраст с мнението му по същия въпрос през 1995 г., включено в изследването за българите във Византия:

„Струва ми се, че и тук Бешевлиев посочи правилния изход. Тръгвайки от идеята за институцията на двамата владетели, той не без основание допуска, че Сивин като наследник на Кормисош е бил първи владетел, а на Телец е била отредена позицията на втори владетел, съвладетел или капхан. Тази идея заслужава сериозно внимание и би трябвало да се доразвие...ще отбележа само, че съвладетелство се среща и в първите години след възобновата на българското царство...“ (Bozhilov 1995: 351).

В дискусиата по идентифицирането на Кампаган/ Паган се включва и Павел Георгиев, като изказва нетрадиционна за българските научни среди хипотеза. Анализът му на наличните извори го води до твърдението, че след бягството на Сабин в България наистина се е оформило двувластие, упражнявано от два алтернативни политически центъра, от владетели с различно отношение спрямо империята, представители на противоборстващи си кръгове в българската аристокрация, а именно Токту и Паган (Georgiev 2007: 122). Според него обаче управлението на Паган не е било краткотрайно, както се твърди⁵⁸, а продължило 7 години, изпълнено с обрати в политиката му спрямо Византия⁵⁹.

Проблемът за генезиса и причините за политическата криза от средата на VIII в. е разработван в историографията от различни позиции, в резултат на което са предложени няколко хипотези за нейната същност.

Българска и славянска партия

Първите наченки на теорията за противоборството между българи и славяни, стоящо в основата на кризата, се поставят от Александър Хилфердинг още през 1868 г. (Gilyferding 1868: 29-36). Пълното ѝ разгръщане обаче се дължи на В. Златарски, който през 1918 г. пространно я обосновава. Тезите му се облягат на съюзните отношения между славяни и българи при създаване на Дунавска България, с които се запазила автономността на славяните. Постепенното им количественото нарастване с присъединяването на славянски племена на запад при Тервел довело до усилване на съзнанието им за собствената им значимост за силата и трайността на държавата и повлякло след себе си желание за участие в управлението ѝ и приравняване с правата на българите. И ако заради твърдата ръка на Тервел в началните десетилетия на VIII в. тези намерения не били очевидни, след смъртта му и особено след прекъсването на рода Дуло славяните, следвайки амбициите си, взели активно участие в разразилите се вътрешни междуособици. Така от времето на Кормисош в България се образували „две партии между самите хуннобългари, които, макар и изникнали на чисто политическа почва, в основата

⁵⁷ Вж. Bozhilov 2017: 385-386 в глава V. Варварска България. Типология; Bozhilov 2013: 179-186.

⁵⁸ Управлението на Паган започва през 766 г. непосредствено след убийството на Токту и, имайки предвид съдбата му, не продължава повече от година. Тези съждения обаче, както и подобните за управлението на Токту, остават условно възприети заради липсата на хронологически данни (Moskov 1988: 333-334).

⁵⁹ Вж. повече Georgiev 2007: 122-123.

си имат етнически характер – българска и славянска“, и в започналата между тях борба в средата на VIII в. трябвало да се реши кой от двата етнически елемента ще вземе превес в образуването на българската народност. Представителите на славянската партия били привърженици на миролюбивата към Византия политика, считайки, че само по този начин ще съумеят да запазят самобитността си и да принудят империята да се примири с отстъпването на бившите си земи на българската държава. На тази партия се опирал Кормисош, когато узурпирал властта и изменил рода Дулов, а после и Винех, който се отказал да преследва византийските войски след успеха си при Верегава. Представителите на българската партия, обратно, считали, че само с войнствена политика и неотстъпчивост ще запазят независимостта на държавата. След преврат на власт дошъл техен представител – Телец от рода Угаин. С управлението му хронистите отбелязват едно събитие, което предизвиква редица дискусии в научните среди. Веднага след поставянето му на власт, Теофан маркира бягството на „мнозина славяни“ на страната на императора, които били настанени при р. Артана (GIBI 1960: 271). Патриарх Никифор е по-конкретен и говори за 208 000 славяни, които „се изселили от своите земи и преминали като бежанци Евксинския понт“ (GIBI 1960: 303), и поставя това събитие непосредствено преди преврата и възкачването на Телец начело на българите. Въпросът се свежда до това дали следва да се търси причинно-следствена връзка между тези събития и ако да, в каква последователност са възникнали: дали узурпацията на властта от рода Угаин е довела до такава количествено значима миграция на славяни, или миграцията им е една от причините за поредния преврат?

Тъкмо това известие дава повод на Златарски да доразвие теорията си за противоборството между двете етнически партии:

„като се има пред вид , че в тоя преврат имали успех българите, респ. българските боили, то несъмнено тия славяни ще да са били принудени да напуснат България, защото ги е застрашавала опасност от страна на тържествуващите боили“ (Zlatarski 2007: 210).

В последвалото три години по-късно убийство на Телец заедно с приближените му Златарски вижда контрапреврат от страна на славянската партия и възкачване на Сабин – зет на Кормисош, и рода Вокил, за който вече се знае, че следва политиката на помирение. С личността на Сабин е свързан и друг довод, с който ученият обосновава теорията си. Името на този владетел, както вече беше посочено, не фигурира в Именника на българските ханове. Златарски допуска, че причината за това може да се търси освен в държавната измяна, но и в славянския му произход, като подчертава голямото значение, което славяните са придобили в държавата не само влизайки в роднински връзки с управляващата династия (Вокил), но и достигайки до ханския престол⁶⁰.

В първите десетилетия след публикуването ѝ, теорията на Златарски среща редица поддръжници. В съчинението си от 1940 г. Острогорски категорично обвързва бягството на 208 000 славяни с възкачването на престола на Телец,

⁶⁰ Вж. Zlatarski 2007: 216, бел. 1.

„представител на безкомпромисната болярска партия“ (Ostrogorskiy 1996: 238-239). Д. Оболенски също открива причините за кризата в антагонизма между прабългарската аристокрация и славяните (Obolensky 1966: 473-518). В една от последните си публикации Литаврин също я разглежда като борба за етническо надмощие между славяните и българите (Litavrin 2001: 6-15). Много повече обаче са несъгласните с нея, а критиките са насочени главно към предполагаемата антиславянска политика на някои от българските владетели.

Първият, поставил под съмнение това становище, е Н. Благоев. Основанията си ученият намира в първоначалните отношения между Аспаруховите българи и славянските племена при създаването на Дунавска България, а именно – българите са покорили славянските племена, задължили са ги да им плащат данък и да им помагат във военните походи. Това безспорно увеличило военните сили на държавата, но изключва тяхното влияние в българската държава, особено в първите два века от съществуването ѝ (Blaogev 1940: 51-52). Дейно участие в управлението обаче са имали „болярите... които са управлявали владетелската военна дружина“ и които са били силно заинтересувани от победи на бойното поле, носещи им военна плячка и прослава. За пораженията бил обвиняван владетелят, считан за неспособен, лишаван от престола, дори и от живота си. Затова превратите във властта според Благоев имали военен характер, организирани били от войската в пряка зависимост от българските поражения във войните с Византия. След смъртта на Константин V и успехите на бойното поле при хан Кардам те се преустановяват (Blaogev 1940: 60-61). Иван Дуйчев също се противопоставя на теорията за „етнически дуализъм“, като подлага на критика основния аргумент на Златарски – бягството на 208 000 славяни от българската държава във Византия и антиславянската политика на хан Телец. На пръв поглед сведението на Теофан за преврата в българската държава, следвано от това за бягството на славяните, както и същите, но в обратен ред при Никифор, се възприемат като неразривно цяло и обикновено се търси връзка между тях. Подлагайки на обстоен анализ тези съобщения, Дуйчев открива основания за противопоставянето и разделянето им като отнасящи се за свършено отделни неща (Duychev 1951: 199-203). Самото им противопоставяне пък показва, че изселването на славяните не е събитие, което има общо с българската държава, изселниците вероятно са произхождали от намиращи се извън пределите ѝ славянски племена, независими и неподчинени на България или Византия, които по неизвестни причини са потърсили убежище в империята, може би „заради заплахата от външен неприятел“ (Duychev 1951: 199-203). По отношение на причините за кризата, ученият ги открива в реакцията на народа срещу слабите и неспособни да се противопоставят на византийската експанзия владетели, които „не могли да обезпечат мир и спокойствие за народа и страната“. Категорично против теорията на Златарски се обявява и Александър Бурмов (Burmov 1954: 69-94). Според него е несъмнено, че стремежите на прабългарската знат да заеме господстващо място във федеративната славянобългарска държава и осъществяването на тези стремежи са били посрещнати от славянските първенци с неудоволствие и съпротива, но не открива данни в изворите за етнически характер на партиите, борбите между които водят до изострената политическа криза. Според Божилов, недопускаяки целенасочена антиславянска политика на Телец, който е трябвало да укрепи положението си, по-вероятно е славяните да са

предпочели Византия пред България и традицията от близкото минало пред сегашното си положение, а бягството им неминуемо се е отразило върху демографското положение в страната, засилило е политическото напрежение, което е довело до трудности в управлението и смяна на владетели (Bozhilov 2017: 257). Не са малко и учените, които откриват в това масово изселване и диверсионна дейност на империята с цел отслабване на българските позиции в Тракия (Rashev 2001: 87). Сред противниците на теорията се нарежда и Г. Бакалов, според когото славяните са се изселили в търсене на нови, по-плодородни земи, незасегнати от преживените природни бедствия на Балканите и отдалечени от честите военни действия в района на Югоизточна Тракия. Ученият категорично отхвърля политически мотиви за бягството им при наличието на безброй примери в изворите за сътрудничество между тях и българите (Bakalov 2003: 195-196). Липсата на данни в изворите за подобен вътрешен антагонизъм между славяни и прабългари е мотивът и на други изследователи за отхвърляне на твърденията на именития ни учен. Като аргумент против винаги се изтъква активното участие на славяните, но не в междусобиците, а във военните действия срещу Византия, което е в разрез с хипотезата за следваната от тях миролюбива политика към могъщия съсед. Понастоящем теорията на Златарски не се радва на поддръжници, но винаги заема челно място в проучванията на изследователите на тази проблематика.

Антивизантийска и провизантийска концепция

Теорията на Златарски понася критики и от Петър Мутафчиев отново в частта ѝ за наличието на етнически елемент в противоборствата между двете партии и предлага свое виждане по въпроса, което в голяма степен се покрива с някои от постановките на Златарски. Мутафчиев също говори за две течения сред българите, разграничението между които се открива в отношението към Византия, затова те условно са наречени провизантийско и антивизантийско (Mutafchiev 1943: 16-132). Първите, подобно на славянската партия у Златарски, смятали, че трябва да се търси помирение с Византия, за което били готови на унизителни компромиси. Противниците им пък виждали, че никакви отстъпки няма да удовлетворят империята в опитите ѝ да възстанови статуквото и да си възвърне отнетите ѝ от българите земи, затова били за непримирими действия и активна самоотбрана. Борбите помежду им за поставяне на техен представител на престола довели до кръвопролитната криза и до отслабване на централната власт и на владетелската институция въобще. Мястото на славяните обаче според тази теория, а и според изворите впрочем, не само че било на страната на антивизантийската групировка, но те били нейната най-стабилна опора, образувайки първата и главна преграда пред ромеите в старопланинските проходи.

Теорията на Мутафчиев с радва на сериозна подкрепа, като, разбира се, се срещат и вариации у някои учени. Сред поддръжниците ѝ е Рънсиман, който допуска икономически мотив за привържениците на съглашателство с империята, привлечени от богатата на византийската цивилизация (Runsiman 1993: 47). Рашев също се съгласява, че промените на престола са били само външен израз на първото голямо обществено разделение в страната от средата на VIII в., свързано с отношението към империята, и добавя, че съществуването на тези две концепции се запазило до края на Първото българско царство, оказвайки съществена роля при

определянето на политическия курс към Византия, предизвиквайки резки обрати (Rashev 2001: 91-92).

Борба за власт между прабългарските родове

В изследването си за военната администрация на Първата българска държава Жеков отбелязва, че в началото на VIII в. изворите фокусират вниманието си само върху фигурата на върховния владетел, чиято власт се смята за неограничена, и не е отразено присъствието на никакви негови помощници в управлението (Zhekov 2007: 233). Сведенията постепенно се променят от средата на VIII в., когато в тях все по-често се споменава за боили, които участват в преговори или командват армии. Като представители на различни прабългарски родове те попадат във вихъра на борба за власт помежду си, изразяваща се в честа смяна на владетели и отслабване на централната власт. Тя губи легитимността и авторитета си, доминирана от решенията на боилите. Към това мнение се присъединява и Т. Славова, която правилно подчертава връзката между нестабилността на ханската власт, честата смяна на владетелите и изземването на владетелски прерогативи от страна на боилското съсловие (Slavova 2010: 15-19). Според Жеков, търсейки легитимност за себе си, именно в периода на родова анархия боилите създават свои институции (или засилват ролята им в управлението, ако те вече съществуват) – тези на кавхана, ичиргу боила, съвета на боилите, с които да ограничават властта на хана в мирно и военно време (Zhekov 2007: 237). Бакалов е категоричен, че враждуващите родове не са водени от ясна политическа ориентация „за“ или „против“ Византия (Bakalov 2003: 199-200). Това мнение се поддържа и от други автори, които посочват икономическия интерес и политическите привилегии в държавата като водещ мотив за родовите междуособици⁶¹. По отношение на причините за избухване на кървавите родови междуособици вероятно има основание Шепард, твърдейки, че те се коренят в усядането на българите, „когато инерцията за нови завоевания и притокът на плячка отслабва, допълнителните възможности за обогатяване значително намаляват, а голяма част от незнатното население се отдава на земеделие. ...“ (Shepard 2007: 28-30). Тезата се обогатява с мнението и на Примов (Primov 1978: 7-40), според когото борбата за власт между родовете се изостря заради военната опасност от Византия и претърпените поражения, както и заради действията на византийските шпиони, липсата на военни и политически качества у издиганите управници и невъзможността да се намери силен владетел, който да потуши разногласията, обединявайки ги около личността си. Тезата за сблъсък между българските аристократични родове за надмощие в управлението на държавата се възприема и от В. Гюзелев, който обръща сериозно внимание на причините, довели първоначално до този сблъсък и ги открива в голяма степен във фактори извън човешкия. Адаптирането на номадското скотовъдно стопанство на българите към природните условия на населените от тях области ставало бавно и мъчително. Равнините на Добруджа, Мизия и Загора не били в състояние да служат за изхранване на многобройния добитък и това водело до изостряне на отношенията между отделните родове и борба между тях за добрите пасища. Омиротворяването с Византия пък преустановило походите с грабителска цел в

⁶¹ Вж. Burmov 1954: 92-93.

нейните области. Възможностите за обогатяване били главно в ръцете на управляващия династически род. Големи щети нанесъл силният земетръс от 739 г., разтърсил Мала Азия, Константинопол и целия Балкански полуостров. Настъпило и силно застудяване, довело до измръзване на реколтата, добитъка и хората, до замръзването на Черно море и на всички реки във вътрешността. Голямата чумна епидемия от 746-749 г. се прехвърлила от Мала Азия на Балканите. Гладът, студът, болестите водели до намаляване на числеността на населението и създавали условия за остро социално неравенство, безредици и противопоставяния. Активизирането на византийската политика на полуострова и нейното намесване във вътрешните дела на Българското ханство задълбочили започналия процес на политическа криза (Bozhilov, Gyuzelev 1999: 113-114).

Интересен нюанс към причините за родовата анархия привнасят и учените, свързващи я с практиката на сакралното царевичество (Beshevliev 1981b: 68-69; Stepanov 1999: 141-142). Вярвало се, че владетелят притежава свръхестествена, дарена от Бога сила, която го издигала над обикновения народ, и докато се ползвал с нея, можел да изпълнява функциите си. В случай на нещастие – глад, бедствие, военно поражение или появата на личен недъг – слепота или тежка болест, се смятало, че божеството е оттеглило благоволението си от владетеля, той бивал убит, често с целия си род, и заменял с друг. Позовавайки се на сведения за прилагането ѝ при хазарите, както и на сведенията на т.нар. Синаксар на Цариградската църква за убийството на един от предполагаемите Крумови наследници⁶², авторите приемат, че тази практика е многократно прилагана и в периода на родова анархия.

Внимание заслужава и изказаната напоследък хипотеза за прииждането на нови групи прабългарско население от Хазарския хаганат в Дунавска България, на което, наред с други причини, е възможно да се дължи политическата нестабилност (Pavlov 2008: 21-40). На базата главно на археологически данни подобни преселения се допускат във връзка с вътрешните борби в хаганата, които се усилват след неуспехите му във войните с арабите в района на Кавказ. Подобни придвижвания на големи маси от хора несъмнено са увеличили демографския и военен потенциал на държавата, но безспорно са предизвиквали вътрешно напрежение и конфликти, които са се отразили на нейната вътрешнополитическа стабилност.

По-широк поглед върху причините за кризата предлага Христо Матанов, виждайки в честата смяна на владетели криза на първоначалната държавна структура⁶³. Моделът на отделно съществуване на славяни и прабългари, приложим към момента на образуване на държавата, впоследствие се оказва неадекватен и води до криза във властта. Изходът е в премахване на вътрешните граници и централизация (Matanov 2014: 77-81). Времето и последвалите събития

⁶² За Дукум и Дицевг вж. Bozhilov 2017: 304.

⁶³ Подобно мнение споделя и Р. Комсалова, считайки, че кризата е израз на трансформация на политическия елит, който от рязко разграничен на номадски и уседнал, трябва да се интегрира помежду си и да „пасне“ на новата по същество социално-политическа система (Komsalova 2014: 104 и сл.).

от началото на IX в. показват, че държавническите решения в тази посока са били правилни.

* * *

„Именникът на българските ханове“ съобщава, че Кормисош променил рода Дулов. Залезът на дотогава управлявалия династичен род бележи началото на продължили няколко десетилетия през втората половина на VIII в. ожесточени борби за власт. Данните от изворите говорят за насилствена смяна на Винех (Вокил), Телец (Угаин), Сабин (Вокил), Умор (Вокил), Токту, Паган и Телериг (от неизвестен род), петима от тях са убити, двама спасяват живота си, бягайки във Византия. Така представени, събитията ясно показват следваната линия за разправа с владетелите по време на властовата криза. Историческата логика предполага извода, а нямаме данни, които да го опровергават, че такава е била съдбата и на Севар, последният владетел от рода Дуло, преди властта му да бъде узурпирана от Вокил. Вероятно тази промяна по върховете на властта е разпалила стремежа на много знатни родове към престола. Византийските ни извори не споменават за този, в действителност първи преврат, тъй като не са знаели за него или не са му отдали значение. Едва на по-късен етап, когато в последвалите преврати империята вижда възможност да се намеси във вътрешните български работи и да извлече полза от тях, те намират място в съчиненията. Византия в лицето на Константин V Копроним предприема масиран опит за ликвидиране на българската държава и възстановяване на статуквото от преди 681 г. Добре организираните военни походи и пораженията, които българите търпят, утежнени допълнително с последствията от природните бедствия, залели Балканите през разглеждания период, изострят кризата до крайна степен. Започнала като борба за власт между влиятелни прабългарски родове в търсене на икономически интерес и политически позиции, тя прераства в борба за оцеляване. Едва тогава, на фона на засиления външен натиск, на преден план излиза следваната от управляващите политика към империята – антивизантийска или провизантийска. Наченки на преодоляване на кризата се забелязват, когато съгласителната с Византия част от българското общество отстъпва в името на бъдещето на държавата. Владетелите от последващите кризата десетилетия пък, обръщайки поглед към славяните, които се намират извън пределите ѝ, както и към промени в устройството ѝ, не само че осигуряват бъдещето на езическа България, но постигат и най-големия ѝ възход.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreev 1971:** Andreev, Y. Narodnite sabori v politicheskiya zhiivot na Parvata balgarska darzhava. // Istoricheski pregled, № 4, 96-105 [Андреев, Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. // Исторически преглед, № 4, 96-105].
- Bakalov 2003:** Bakalov, G. Ezicheska Bulgaria. – V: Istoriya na balgarite. T. I. Ot drevnostta do kraya na XVI v. Sofia: Trud [Бакалов, Г. Езическа България. – В: История на българите. Т. I. От древността до края на XVI в. София: Труд].
- Balashev 1909:** Balashev, G. Varhu darzhavnoto i voenno ustroystvo na starobalgarskata darzhava. // Minalo, № 1 i 2, 203-216 [Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. // Минало, № 1 и 2, 96-117, 203-216].

Жења Добрева. Генезис и същност на политическата...

- Balashev 1912:** Balashev, G. Za maneto varhovnata vlast u starite balgari. // Minalo, № 7, 325-340 [Баласчев, Г. За мането върховната власт у старите българи. // Минало, № 7, 325-340].
- Besevliev 1971:** Besevliev, V. Die Feldzuge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. // Etudes balkaniques, № 3, 5-17.
- Beshevliev 1961:** Beshevliev, V. Nadpis li e bil Imennik na balgarskite knyaze. // Izvestiya na arheologicheskiya institut, t. 24, 1-18 [Бешевлиев, В. Надпис ли е бил Именник на българските князе. // Известия на археологическия институт, т. 24, с. 1-18].
- Beshevliev 1979:** Beshevliev, V. Parvobalgarski nadpisi. Sofia: BAN [Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН].
- Beshevliev 1981:** Beshevliev, V. Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front [Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. София: Издателство на Отечествения фронт].
- Beshevliev 2008:** Beshevliev, V. Parvobalgarite – istoriya, bit i kultura. Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo [Бешевлиев, В. Първобългарите – история, бит и култура. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство].
- Blagoev 1940:** Blagoev, N. Darzhavnite prevrati va Balgaria va vtorata polovina na VIII veka. // Makedonski pregled, № 3, 51-61 [Благоев, Н. Държавните преврати във България във втората половина на VIII век. // Македонски преглед, № 3, 51-61].
- Bogdanov 1981:** Bogdanov, I. Imennik na balgarskite hanove. Sofia: Otechestven front [Богданов, И. Именник на българските ханове. София: Отечествен фронт].
- Bozhilov 1995:** Bozhilov, I. Balgarite vav Vizantiyskata imperiya. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“ [Божилов, И. Българите във Византийската империя. София: Академично издателство „Марин Дринов“].
- Bozhilov 2013:** Bozhilov, I. Nyakolko belezhki kamTheophanes Chronographia, 497. – V: Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, 50/1. Beograd [Божилов, И. Няколко бележки към Theophanes Chronographia, 497. – В: Сборник радова Византолошког института, 50/1. Београд].
- Bozhilov 2017:** Bozhilov, I. Istoriya na srednovekovna Balgaria. T. 1. Varvarska Balgaria. Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo [Божилов, И. История на средновековна България. Т. 1. Варварска България. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство].
- Bozhilov, Bilyarski, Dimitrov 1997:** Bozhilov, I., I. Bilyarski, H. Dimitrov. Vizantiyskite vasilevsi. Sofia: Abagar [Божилов, И., И. Билярски, Хр. Димитров. Византийските василевси. София: Абагар].
- Bozhilov, Gyuzelev 1999:** Bozhilov, I., V. Gyuzelev. Istoriya na Balgaria. T. 1. Istoriya na srednovekovna Balgaria VII-XIV vek. Sofia: Anubis [Божилов, И., В. Гюзелев. История на България. Т. 1. История на средновековна България VII-XIV век. София: Анубис].
- Browning 1975:** Browning, R. Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier. London: W & J Mackay Ltd.
- Brubaker, Haldon 2011:** Brubaker, L., J. Haldon. Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history. Cambridge university press.
- Buri 1910:** Buri, Dzh. Hronologichniyat tsikal na balgarite. // Minalo, № 4 [Бъри, Дж. Хронологичният цикъл на българите. // Минало, № 4].
- Burmov 1954:** Burmov, A. Kam vaprosa za otноsheniyata mezhdu slavyani i prabalgari prez VII-IX v. // Istoricheski pregled, № 1, 69-94 [Бурмов, А. Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII-IX в. // Исторически преглед, № 1, 69-94].
- Chichurov 1980:** Chichurov, I. S. Vizantiyskie istoricheskie sochineniya: „Hronografiya“ Feofana, „Breviariy“ Nikifora. Moskva: Nauka [Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения: „Хронография“ Феофана, „Бревиарий“ Никифора. Москва: Наука].

- Diehl 1923:** Diehl, Ch. Constantine V Copronymus. – In: The Cambridge Medieval History. Cambridge: University Press.
- Duychev 1951:** Duychev, I. Slavyani i parvobalgari. // Izvestiya na instituta za balgarska istoriya, № 1-2 [Дуйчев, И. Славяни и първобългари. // Известия на института за българска история, № 1-2].
- Duychev 1959:** Duychev, I. Odnа iz osobennostey rannevizantiyskih mirnyh dogovorov. // Vizantiyskiy vremennik. T. 15. Moskva: Izdatelystvo Akademii Nauk SSSR [Дуйчев, И. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров. // Византийский временник. Т. 15. Москва: Издательство Академии Наук СССР].
- Duychev 1981:** Duychev, I. „Imennikat na parvobalgarskite hanove“ i balgarskata darzhavna traditsiya. – V: Prouchvaniya varhu srednovеkovnata balgarska istoriya i kultura. Sofia: Nauka i izkustvo, 9-16 [Дуйчев, И. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. София: Наука и изкуство, 9-16].
- Dyukanzh 1993:** Dyukanzh, Sh. Vizantiyska istoriya. Istoriya na imperiyata na Konstantinopol. Sofia: Arges [Дюканж, Ш. Византийска история. История на империята на Константинопол. София: Аргес].
- Feher 1922-25:** Feher, G. Imennikat na balgarskite hanove – letochislenito na prabalgарite. // Godishnik na narodniya muzey za 1922-25 g., № 7 [Фехер, Г. Именникът на българските ханове – леточисленито на прабългарите. // Годишник на народния музей за 1922-25 г., № 7].
- Filipu 2012:** Filipu, F. Parvata balgarska darzhava i vizantiyskata oykumenicheska imperiya (681-852). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Филипу, Ф. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681-852). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Fine 1983:** Fine, J. The early medieval Balkans. A critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Michigan: Ann Arbor.
- Georgiev 1960:** Georgiev, E. Prabalgarskoto letopisanie. – V: Izsledvaniya v chest na Marin Drinov. Sofia: BAN, 369-380 [Георгиев, Е. Прабългарското летописание. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. София: БАН, 369-380].
- Georgiev 2002:** Georgiev, P. Razhdaneto na stolitsa Aboba-Pliska. – V: Polichronia. Sbornik v chest na prof. Ivan Bozhilov. Sofia: Anubis, 63-77 [Георгиев, П. Раждането на столица Абоба-Плиска. – В: Polichronia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София: Анубис, 63-77].
- Georgiev 2003:** Georgiev, P. „Verigava“ i „Chika“: Ezikovi i kulturno-istoricheski paraleli. // Trudove na katedrite po istoriya i bogoslovie, № 5, 155-170 [Георгиев, П. „Веригава“ и „Чика“: Езикови и културно-исторически паралели. // Трудове на катедрите по история и богословие, № 5, 155-170].
- Georgiev 2007:** Georgiev, P. Za Pagan, paganite i „gospodarya na Bulgaria“ Kampagan. // Istoricheski pregled, № 5-6, 119-134 [Георгиев, П. За Паган, паганите и „господаря на България“ Кампаган. // Исторически преглед, № 5-6, 119-134].
- Georgiev 2018:** Georgiev, S. Bulgaria v poslednata четвѣрт на VIII vek: zastoy ili razvitiе? – V: Martenski studentski cheteniya. Sbornik s materiali ot Shesta studentska nauchna konferentsiya vav VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, t. 4. Veliko Tarnovo, 106-114 [Георгиев, С. България в последната четвърт на VIII век: застои или развитие? – В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Шеста студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, т. 4. Велико Търново, 106-114].
- Georgiev 2019:** Georgiev, S. Narodnite sabori v politicheskiya zhivot na Parvoto balgarsko tsarstvo – V: Martenski studentski cheteniya. Sbornik s materiali ot Osma studentska nauchna konferentsiya vav VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, t. 5. Veliko Tarnovo, 13-35 [Георгиев, С. Народните събори в политическия живот на Първото българско

Жења Добрева. Генезис и същност на политическата...

- царство. – В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Осма студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, т. 5. Велико Търново, 13-35].
- Giban 2003:** Giban, E. Zalez i upadak na Rimskata imperiya. T. 3. Sofia: Lik [Гибън, Е. Залез и упадък на Римската империя. Т. 3. София: Лик].
- GIBI 1960:** Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofia: BAN [Гръцки извори за българската история. Т. 3. София: БАН].
- GIBI 1961:** Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. 4. Sofia: BAN [Гръцки извори за българската история. Т. 4. София: БАН].
- Gilyferding 1868:** Gilyferding, A. F. Istoriya serbov i bolgar. – V: Sobranie sochinenii. T. 1, S. Peterburga [Гильфердинг, А. Ф. История сербов и болгар. – В: Собрание сочинений. Т. 1, С. Петербург].
- Granberg 2004:** Granberg, A. Observations on Bulgarian clan names in the 7th-9th centuries. – In: Civitas Divino-Humana в чест на проф. Георги Бакалов. София: ТанНакРа ИК, 551-562.
- Gyuzelev 1980:** Gyuzelev, V. „Taynite priyateli“ na vizantiyskiya imperator v Balgaria prez vtorata polovina na VIII vek. // Pliska, Madara, Preslav, № 8 [Гюзелев, В. „Тайните приятели“ на византийския император в България през втората половина на VIII век. // Плиска, Мадара, Преслав, № 8].
- Gyuzelev 1993:** Gyuzelev, V. Otnovo za stolitsite na srednovekovna Balgaria /Nyakoi novi gledishta i hipotezi/. – V: Studia protobulgarica i mediaevalia europensia. V chest na prof. Veselin Beshevliev. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ [Гюзелев, В. Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези/. – В: Studia protobulgarica i mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Gyuzelev 1994:** Gyuzelev, V. Stolitsi, rezidentsii i dvortsova kultura v srednovekovna Balgaria (ot nomadskiya stan kam tsarskiya dvor). // Izvestiya na natsionalniya istoricheski muzeu, № 10 [Гюзелев, В. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (от номадския стан към царския двор). // Известия на националния исторически музей, № 10].
- Gyuzelev 2007:** Gyuzelev, V. Kavhanite i ichirgu boilite na balgarskoto hanstvo-tsarstvo (VII-XI v.). Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo [Гюзелев, В. Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII-XI в.). Пловдив: Фондация Българско историческо наследство].
- Hristov 2018:** Hristov, Y. Plennitsite v balgaro-vizantiyskite otnosheniya prez VIII v. // Epohi, № 1, 254-263 [Христов, Я. Пленниците в българо-византийските отношения през VIII в. // Епохи, № 1, 254-263].
- Hristov 2020:** Hristov, Y. Za uchastieto na vizantiyskiya flot v konfliktite s Balgaria v tretata chetvart na VIII v. – Vav: Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez srednovekovieto. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Ch. 1, Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 606-625 [Христов, Я. За участието на византийския флот в конфликтите с България в третата четвърт на VIII в. – Във: Владетел, държава и църква на Балканите през средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ч. 1, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Irechek 2015:** Irechek, K. Istoriya na bylgarite. Sofia: Iztok-Zapad [Иречек, К. История на българите. София: Изток-Запад].
- Kaymakamova 1982:** Kaymakamova, M. Balgarskata darzhavna traditsiya v starobalgarskoto istoriko-letopisno tvorchestvo (VII-XII v.) – V: Balgaria 1300. Institutsii i darzhavna

- traditsiya. Т. 2. Sofia: Georgi Dimitrov [Каймакамова, М. Българската държавна традиция в старобългарското историко-летописно творчество (VII-XII в.) – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. София: Георги Димитров].
- Kaymakamova 1990:** Kaymakamova, M. Balgarska srednovekovna istoriopolis. Sofia: Nauka i izkustvo [Каймакамова, М. Българска средновековна историопис. София: Наука и изкуство].
- Kaymakamova 1997:** Kaymakamova, M. „Imennik na balgarskite hanove“ – nachalo na balgarskoto letopisno tvorchestvo. // Rodina, № 1-2, 7-44 [Каймакамова, М. „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество. // Родина, № 1-2, 7-44].
- Kaymakamova 2011:** Kaymakamova, M. Vlast i istoriya v srednovekovna Balgaria (VII-XIV v.). Sofia: Paradigma [Каймакамова, М. Власт и история в средновековна България (VII-XIV в.). София: Парадигма].
- Kaymakamova 2013:** Kaymakamova, M. Propagandata na vlastta v Balgarskoto hanstvo i nachalnoto razvitie na balgarskata istoriopolis: VIII – srednata na IX vek. – V: Srednovekovniyat balgarin i „drugite“: Sbornik v chest na 60-god. na prof. din Petar Angelov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 63-86 [Каймакамова, М. Пропагандата на властта в Българското ханство и началното развитие на българската историопис: VIII – средната на IX век. – В: Средновековният българин и „другите“: Сборник в чест на 60-год. на проф. дин Петър Ангелов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 63-86].
- Komsalova 2014:** Komsalova, R. Elit i vlast v srednovekovna Balgaria. Sofia: Paradigma [Комсалова, Р. Елит и власт в средновековна България. София: Парадигма].
- LIBI 1960:** Latinski izvori za balgarskata istoriya. Т. 2. Sofia: BAN [Латински извори за българската история. Т. 2. София: БАН].
- LIBI 1965:** Latinski izvori za balgarskata istoriya. Т. 3. Sofia: BAN [Латински извори за българската история. Т. 3. София: БАН].
- LIBI 1981:** Latinski izvori za balgarskata istoriya. Т. 4. Sofia: BAN [Латински извори за българската история. Т. 4. София: БАН].
- Litavrin 1997:** Litavrin, G. Telets i ego slavyanskije soyuzniki. – V: Obshtoto i spetsifichnoto v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek. Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Vasilka Tapkova-Zaimova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 44-45 [Литаврин, Г. Телец и его славянские союзники. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Займова. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 44-45].
- Litavrin 2001:** Litavrin, G. Slavyane i protobolgary: ot hana Asparuha do knyazu Borisa-Mihaila. – V: Slavyane i ih sosedi. Moskva [Литаврин, Г. Славяне и протоболгарь: от хана Аспаруха до князя Бориса-Михаила. – В: Славяне и их соседи. Москва].
- Lombard 1902:** Lombard, A. Etudes d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains. Paris.
- Marquart 1898:** Marquart, J. Die Chronologie der altturkischen Inschriften. Leipzig.
- Marquart 1911:** Marquart, J. Die altbulgarische Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und der altbulgarische Fürstenliste // IRAIK, № 15.
- Matanov 2014:** Matanov, H. V tarsene na srednovekovnoto vreme. Neravniyat pat na balgarite (VII-XV v.). Sofia: Gutenberg [Матанов, Х. В търсене на средновековното време. Неравният път на българите (VII-XV в.). София: Гутенберг].
- Mihaylov 1992:** Mihaylov, S. Za hronologiyata v Imennika na balgarskite knyaze. // Starobalgaristika, № 4, 3-12 [Михайлов, С. За хронологията в Именника на българските князе. // Старобългаристика, № 4, 3-12].

Жења Добрева. Генезис и същност на политическата...

- Mihaylov 2000:** Mihaylov, S. Kam vaproso za hronologiyata na balgaro-vizantiyskite konflikti v perioda 756-766 g. // Epohi, № 3-4, 21-36 [Михайлов, С. Към въпроса за хронологията на българо-византийските конфликти в периода 756-766 г. // Епохи, № 3-4, 21-36].
- Mihaylov 2015:** Mihaylov, S. Apogeyat na krizata (754-765 g.) – V: Balgarska natsionalna istoriya. T. 3. Veliko Tarnovo: Abagar [Михайлов, С. Апогеят на кризата (754-765 г.) – В: Българска национална история. Т. 3. Велико Търново: Абагар].
- Mihaylov, Lungarova 2017:** Mihaylov, S., P. Lungarova. Hronikata na Zigeberit i svedeniyata mu za balgarite v perioda 680-820 g. // Epohi, № 2, 448-471 [Михайлов, С., П. Лунгарова. Хрониката на Зигеберт и сведенията му за българите в периода 680-820 г. // Епохи, № 2, 448-471].
- Mikkola 1914:** Mikkola, Y. Tyurksko-balgarskoto letochislenie. // Minalo, № 2 [Микола, Й. Тюркско-българското леточисление. // Минало, № 2].
- Mladenov 2015:** Mladenov, M. Slavyanite mezhdu Vizantiya i Balgaria v kraia na VIII v. // Epohi, № 2, 311-320 [Младенов, М. Славяните между Византия и България в края на VIII в. // Епохи, № 2, 311-320].
- Moravcik 1958:** Moravcik, G. Bulgarische Furstenliste. // Byzantinoturcica, № 2.
- Moshev 2008:** Moshev, A. Rodovoto ime Dulo – proizhod i znachenie. // Starobalgaristika, № 1, 19-35 [Мошев, А. Родовото име Дуло – произход и значение. // Старобългаристика, № 1, 19-35].
- Moskov 1988:** Moskov, M. Imennik na balgarskite hanove (novo talkuvane). Sofia: D-r Petar Beron [Москов, М. Именник на българските ханове (ново тълкуване). София: Д-р Петър Берон].
- Mutafchiev 1943:** Mutafchiev, P. Istoriya na balgarskiya naroda. Ch. 1. Sofia: Nemusa AD [Мутафчиев, П. История на българския народ. Ч. 1. София: Хемусъ АД].
- Mutafchiev 1987:** Mutafchiev, P. Kniga za balgarite. Sofia: BAN [Мутафчиев, П. Книга за българите. София: БАН].
- Mutafchiev 2006:** Mutafchiev, P. Leksii po istoriya na Vizantiya. Sofia: Damyan Yakov [Мутафчиев, П. Лекции по история на Византия. София: Дамян Яков].
- Nikephoros 1990:** Nikephoros patriarch of Constantinople. Short history. Text, translation and commentary by Cyril Mango. 1990. Washington, Dumbarton Oaks.
- Nikolov 1999:** Nikolov, G. „Balgarin rodом...“ – V: Svetogorska obitel Zograf. T. 3. Sofia: Gutenberg, 72-82 [Николов, Г. „Българин родом...“ – В: Светогорска обител Зограф. Т. 3. София: Гутенберг, 72-82].
- Nikolov 2002:** Nikolov, G. Han i kavhan v Balgaria prez VIII v. – V: Bulgari i ungartsii – 1000 godini zaedno. Budapeshta: Balgarsko republikansko samoupravlenie, 38-46 [Николов, Г. Хан и кавхан в България през VIII в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща: Българско републиканско самоуправление, 38-46].
- Nikolov 2005:** Nikolov, G. Rodova organizatsiya na vlastta v Balgarskoto hanstvo. // Istoriya, № 4, 7-12 [Николов, Г. Родова организация на властта в Българското ханство. // История, № 4, 7-12].
- Nikolov 2005:** Nikolov, G. Tsentralizam i regionalizam v rannosrednovekovna Balgaria (kraia na VII-nachaloto na XI v.). Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“ [Николов, Г. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII-началото на XI в.). София: Академично издателство „Марин Дринов“].
- Obolensky 1966:** Obolensky, D. The Empire and its Northern Neighbours, 565-1018. – In: Cambridge Medieval History, IV, part.1, 473-518.
- Obolensky 1971:** Obolensky, D. Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453. London.
- Orbini 1983:** Orbini, M. Tsarstvoto na slavyanite 1601. Sofia: Nauka i izkustvo [Орбини, М. Царството на славяните 1601. София: Наука и изкуство].
- Ostrogorskiy 1996:** Ostrogorskiy, G. Istoriya na vizantiyskata darzhava. Sofia: Prozorets [Острогорский, Г. История на византийската държава. София: Прозорец].

- Pavlov 2000:** Pavlov, P. Buntari i avanturisti v srednovekovna Balgaria. Veliko Tarnovo: ИПК „Sv. Evtimiy patriarh Tarnovski“ [Павлов, П. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново: ИПК „Св. Евтимий патриарх Търновски“].
- Pavlov 2008:** Pavlov, P. Balgaro-hazarski vzaimootnosheniya i paraleli. – V: Balgarskoto srednovekovie. Poznato nepoznato. Veliko Tarnovo: Abagar [Павлов, П. Българо-хазарски взаимоотношения и паралели. – В: Българското средновековие. Познато непознато. Велико Търново: Абагар].
- Pavlov 2015:** Pavlov, P. Kam stabilizatsiya na dtrzhavata – Telerig i Kardam. – V: Balgarska natsionalna istoriya. T. 3. Veliko Tarnovo: Abagar [Павлов, П. Към стабилизация на държавата – Телериг и Кардам. – В: Българска национална история. Т. 3. Велико Търново: Абагар].
- Petrov, Gyuzelev 1978:** Petrov, P., V. Gyuzelev. Hristomatiya po istoriya na Balgaria. T. I. Sofia: Nauka i izkustvo [Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Том 1. София, Наука и изкуство].
- Primov 1978:** Primov, V. Bulgaria in the eighth century. A general outline. // Byzantinobulgarica, № 5, 7-40.
- Primov, Tsankova-Petkova 1981:** Primov, B., G. Tsankova-Petkova. Balgaria prez VIII v. – V: Istoriya na Balgaria. T. 2. Sofia: BAN, 110-129 [Примов, Б., Г. Цанкова-Петкова. България през VIII в. – В: История на България. Т. 2. София: БАН].
- Pritsak 1955:** Pritsak, O. Die Bulgarische Furstenliste und die Sprache der Protobulgar. Vol. 1-2. Ural-altaische Bibliothek.
- Rashev 1982:** Rashev, R. Starobalgarski ukrepleniya na Dolniya Dunav (VII-XI v.). Varna: Georgi Bakalov [Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна: Георги Бакалов].
- Rashev 1999:** Rashev, R. Balgaro-vizantiyskiyat mir pri Varna ot 773 g. // Istoriya, № 2-3, 81-85 [Рашев, Р. Българо-византийският мир при Варна от 773 г. // История, № 2-3, 81-85].
- Rashev 2001:** Rashev, R. Prabalgarite i balgarskoto hanstvo na Dunav. Sofia: Abagar AD [Рашев, Р. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София: Абагар АД].
- Rochow 1991:** Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Berlin: Akademie Verlag.
- Rochow 1994:** Kaiser Konstantin V (741-775): Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Frankfurt: P. Lang.
- Runsiman 1993:** Runsiman, S. Istoriya na pyrvoto bylgarsko carstvo. Sofia: Ivan Vazov [Рънсиман, С. История на първото българско царство. София: Иван Вазов].
- Schmidt 2013:** Schmidt, K. Five pictures of Constantine V. Master thesis in History. University of Tromso, Norway <<https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/5694/thesis.pdf> (status 02.08.2023)>.
- Shepard 2007:** Shepard, D. Nespokoyni sasedi. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 28-30 [Шепард, Д. Неспokoйни съседи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 28-30].
- Shepard 2008:** Shepard, J. Slavs and Bulgars. – In: The new Cambridge history. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simeonov 1980:** Simeonov, B. Proizhod i značenje na osnovnite prabalgarski rodovi imena. // Veкове, № 2, 5-15 [Симеонов, Б. Произход и значение на основните прабългарски родови имена. // Векове, № 2, 5-15].
- Slavova 2010:** Slavova, T. Vladetel i administratsiya v rannosrednovekovna Balgaria. Filologicheski aspekti. Sofia: PAM Publishing Kampani OOD [Славова, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София: ПАМ Паблшинг Къмпани ООД].
- Stanilov 2003:** Stanilov, S. Balgarskata monarhiya prez srednite vekove. Sofia: Klasika i stil [Станилов, С. Българската монархия през средните векове. София: Класика и стил].

Жея Добрева. Генезис и същност на политическата...

- Stepanov 1999:** Stepanov, Ts. Vlast i avtoritet v rannosrednovkovna Balgaria (VII – sr. IX v.). Sofia: Agato [Степанов, Ц. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). София: Агато].
- Stoyanov 1971:** Stoyanov, S. Kam cheteneto i talkuvaneto na nyakoi mesta ot Imennika na balgarskite hanove. // Ezik i literatura, № 4, 21-42 [Стоянов, С. Към четенето и тълкуването на някои места от Именника на българските ханове. // Език и литература, № 4, 21-42].
- Theophanes 1997:** Theophanes Confessor. The Chronicle. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott. Oxford: Clarendon press.
- Tihomirov 1946:** Tihomirov, M. Imennik bolgarskih knyazey. // Vestnik drevney istorii, № 3 [Тихомиров, М. Именник болгарских князей. // Вестник древней истории, № 3].
- Treadgold 1997:** Treadgold, W. A history of the Byzantine State and Society. Stanford university press, 380-412.
- Treadgold 2002:** Treadgold, W. The striggle for survival (641-780). – In: The Oxford history of Byzantium. Edited by Cyril Mango. Oxford University press, 202-204.
- Tsaneva 2020:** Tsaneva, S. Imennik na balgarskite hanove. Knizhoven pametnik ot ezicheskata epoha? // Lyuboslovie, № 20, 268-279 [Цанева, С. Именник на българските ханове. Книжовен паметник от езическата епоха? // Любословие, № 20, 268-279].
- Tsankova-Petkova 1960:** Tsankova-Petkova, G. Balgaro-vizantiyskite otnosheniya pri upravlenieto na Tervel i Kormesiy. – V: Izsledvaniya v chest na Marin Drinov. Sofia: BAN [Цанкова-Петкова, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. София: БАН].
- Uspenskiy 1950:** Uspenskiy, K. N. Ocherki po istorii ikonoborcheskogo dvizheniya v Vizantiyskoy imperii VIII-IX vv.: Feofan i ego Hronografiya. // Vizantiyskiy Vremennik. T. 3 i 4 [Успенский, К. Н. Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи VIII-IX вв.: Феофан и его Хронография. // Византийский Временник. Т. 3 и 4].
- Venelin 2020:** Venelin, Yu. Kriticheski izsledvaniya kam istoriyata na balgarite. Sofia: GUTA-N [Венелин, Ю. Критически изследвания към историята на българите. София: ГУТА-Н].
- Yordanov 2015:** Yordanov, S. Srednovkovniyat balgarski apokrifan vladetel i kolegiyata na hana i kagana v politicheskata praktika na Parvoto balgarsko tsarstvo. // Epohi, № 1, 65-80 [Йорданов, С. Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. // Епохи, № 1, 65-80].
- Yordanov 2016:** Yordanov, I. Korpus na sredovekovnite balgarski pechatii. – V: Pliska-Prezslav. T. 12. Sofia: BAN NAIM [Йорданов, И. Корпус на средновековните български печати. – В: Плиска-Преслав. Т. 12. София: БАН НАИМ].
- Yordanov 2018:** Yordanov, S. Oshte za mehanizma na politicheskata kriza v balgarskata darzhava prez VIII v. // Epohi, № 1, 214-243 [Йорданов, С. Още за механизма на политическата криза в българската държава през VIII в. // Епохи, № 1, 214-243].
- Yordanov 2020:** Yordanov, S. Oshte za kavhanite v epohata na Parvoto balgarsko tsarstvo. – Vav: Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez srednovkovieto. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Ch. 1, Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 419-437 [Йорданов, С. Още за кавханите в епохата на Първото българско царство. – Във: Владетел, държава и църква на Балканите през средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ч. 1, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 419-437].

- Zhekov 2007:** Zhekov, Zh. *Balgaria i Vizantiya VII-IX v. Voenna administratsiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“ [Жеков, Ж. България и Византия VII-IX в. Военна администрация. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Zlatarski 1903:** Zlatarski, V. *Studii po balgarska istoriya*. // *Periodichno spisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo*, № 63 [Златарски, В. Студии по българска история. // Периодично списание на българското книжовно дружество, № 63].
- Zlatarski 1911:** Zlatarski, V. *Imali li sa balgarite svoje letobroenie*. // *Spisanie na balgarskata akademiya*, № 1 [Златарски, В. Имали ли са българите свое летописание. // Списание на българската академия, № 1].
- Zlatarski 1915:** Zlatarski, V. *Kam voprosa za balgarskoto letobroenie*. // *Spisanie na balgarskata akademiya*, № 6 [Златарски, В. Към въпроса за българското летописание. // Списание на българската академия, № 6].
- Zlatarski 2007:** Zlatarski, V. *Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove*. T. 1. Ch. 1. Sofia: Zahariy Stoyanov [Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. София: Захарий Стоянов].